

מארק בלוך

התהוות האחוזה בימי הביניים

מאמרו הקלאסי של מארק בלוך המובא כאן בתרגום עברי הופיע לראשונה ב- *Cambridge Economic History of Europe, Vol. I. (Cambridge, 1941), pp. 235-290*. ככל הנראה תורגם מכתב-היד הצרפתי לאנגלית, אך לא ידוע לי שנתפרסם אי-פעם בצרפתית או שכתב-היד המקורי השתמר. מאז כתב מארק בלוך מסה נועזת זו, אושרו כמה מן ההיפותזות שהעלה, אחרות הופרכו או זכו לניסוח-מחודש. ביטויים ב-italics ניתנים בלטינית, כרגיל בצד מקבילותיהם בצרפתית, אנגלית וגרמנית. התרגום מיועד לשימושם של תלמידי החוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל-אביב לצורכי לימוד בלבד ואין לעשות בו שימוש מסחרי כלשהו.

1. הבעיה

מטרתנו היא לחקור את מקורות האחוזה הכפרית, הסניוריה (seigneurie) במערב אירופה ובמרכזה. כיוון שכך, עלינו לגבש לעצמנו קודם-כל מושג ברור ככל האפשר בדבר דמותה של האחוזה כאשר היתה כבר מפותחת במלואה. לא תוכל לחקור את התהוות העובר, בלי שתבין את בעל-החיים המפותח. המערכת הסניוריאלי, או – אם נבחר בשם שבו היא מוכרת באנגליה – השיטה המנוריאלי (the manorial system), לא היתה מבוססת על העבדות במובנה המדויק של המילה. יהיה מעמדם המשפטי של האיכרים אשר יהא, וגם כאשר כונה 'צמיתות' (serfdom), לא היו איכרי סניוריה בשום פנים בבחינת עבדים – משק-חי אנושי, אנשים שבעליהם דואג לכל צרכיהם והם חייבים לו את כל עבודתם. איכרי הסניוריה, לעומת זאת, התפרנסו מתנובת השדות שעבדו בעצמם, שדות שאותם העבירו בדרך-כלל בירושה מאב לבן. אם נקלעה לידם הזדמנות לכך, הם יכלו למכור את תוצרתם או להחליף אותה במוצרים שווי-ערך כדי לספק לעצמם חלק מצרכיהם. ככלל, הם חיו בקהילות כפריות קטנות ומגובשות, אשר החזיקו בזכויות-שימוש קיבוציות באדמות-בור, שבהן יכלו עדריהם לרעות ובהן יכלו האיכרים ללקט מזון. קהילות אלה ויסתו בעצמן את השימוש באדמות הראויות לעיבוד לטובת הכלל וזאת תוך עמידה עקשנית על שלהן. מצד אחר, איכרים אלה לא עבדו למען עצמם בלבד, או למען הכנסייה והשליט: חלק ניכר מעמלם הופנה להחזקת אדם שניצב ישירות מעליהם.

לאדון זה, כפי שקראו לו, היו מעבדי-האדמה חייבים, ראשית, חלק חשוב למדי של זמנם – מספר מסוים של ימי עבודה חקלאית, שהיו מוקדשים לעיבוד השדות, האחו או הכרמים של נחלת-האדון (demesne; דומנה); שירותי הובלה בעגלה, נשיאת משאות ולעתים גם שירותים נוספים כבנאים וכבעלי-מלאכה. בנוסף לכך היו חייבים להעביר לאדון חלק ניכר מתוצרתם בצורת קנטות, ששולמו לעתים בטובין ולעתים בממון. אם שילמו בממון, היו האיכרים צריכים לדאוג בעצמם לביצוע החליפין הראשוניים של תוצרתם תמורת כסף, כדי שיוכלו לשלם את הרנטה לאדון. גם השדות שאותם עיבדו האיכרים לא נחשבו לרכוש הנמצא בבעלותם המלאה, והקהילה האיכרית לא נחשבה ברוב המקרים לבעלים המלאים של אותן אדמות ציבור, שבהן היו לה זכויות שימוש. שני סוגי הקרקעות הללו נחשבו לנחלות ה'מוחזקות' מטעמו של האדון; פירוש הדבר היה, שבתור בעל אדמות החזיק האדון בזכות עדיפה בקרקע. באמצעות תשלום חובותיהם לאדון ביטאו האיכרים הכרה בזכותו זו, אשר בנסיבות מסוימות יכולה היתה לגבור על זכויותיהם המתחרות של מעבדי האדמה. לבסוף, האדון לא רק שאב מאיכריו הכנסות חשובות וכוח-עבודה רב ערך. הוא לא היה סתם rentier המתקיים מרנטה קרקעית, ומוטב הנהנה משירותי-העבודה של האיכרים. הוא היה גם השופט שלהם, לעתים קרובות – אם מילא את חובתו – מגנם, ותמיד גם המנהיג שלהם. אלה ש'החזיקו' קרקע מידי או שחיו על אדמותיו היו קשורים אליו – בנוסף לכל זיקה מחייבת ואישית יותר – על-ידי התחייבות ממשית מאוד לסייע לו ולציית לדבריו. הסניוריה לא

היתה לפיכך עסק כלכלי גרידא, שבו הצטברו ההכנסות בידיו של אדם חזק. היתה זו יחידה שלטונית במובן הרחב ביותר של המילה, שכן סמכויותיו של העומד בראשה לא היו מוגבלות – כפי שהן מוגבלות עקרונית במפעלים קפיטליסטיים – לפיקוח על העבודה הנעשית בתחומי ה'עסק'. סמכויותיו של האדון נגעו בכל היבטי החיים; הן התחרו בסמכותן של המדינה ושל המשפחה, ולעתים אף תפסו את מקומן. כמו כל תא חברתי מאורגן היטב, גם לאחווה היה משפט משלה; היה זה כרגיל משפט מנהגי, אשר קבע את היחסים בין הנתין לאדון והגדיר בדייקנות את תחומי הקבוצה הקטנה, שבמסגרתה היה לכללים המסורתיים תוקף מחייב.

במשך יותר מאלף שנה היתה האחווה כפי שהוגדרה לעיל אחד המוסדות הדומיננטיים של הציויליזציה המערבית. כבר בשחר ימי-הביניים קנתה לה אחיזה איתנה בארצות רבות. היסטוריונים, שחושבים כרגיל במונחים של מאות שנים, יאמרו, כי שלטונה של הסניוריה על האזור הכפרי של אירופה הגיע לקיצו רק בזמן האחרון. בעוד שבצרפת בוטל מוסד האחווה – בשעה שעדיין תיפקד – על-ידי המהפכה הצרפתית ב-1789 וב-1792, הרי במרכז-אירופה בא הקץ על האחוזות רק כתוצאה מן התנועה הדמוקרטית של 1848. אנגליה, המכבדת את העבר עוד יותר, המתינה עד האחד בינואר 1926, לפני שמחקה את ה'תקנות המנוריאליות' (manorial incidents) האחרונות ממשפטה, למרות שלאמיתו של דבר כבר שנים רבות קודם לכן היו כבר בבחינת אות מתה.

במהלך שנות קיומו הארוכות עבר מוסד הסניוריה (אשר אופיו היה תמיד שונה ממקום למקום) באורח בלתי-נמנע תמורות רבות ולעתים עמוקות מאוד. אחת מתכונותיו נעלמה לעתים, בעוד שתכונה אחרת התעצמה. כך למשל ניתן להבחין מאז שלהי ימי-הביניים, כיצד בכל רחבי אירופה המערבית ואיטליה נעלמים שירותי-עבודה של האיכרים כמעט לחלוטין ובמקומם משלמים האיכרים את חובם לאדון בכסף או בטובין; לעומת זאת, במזרח-גרמניה בלעה נחלת-האדון את רוב הנחלות האיכריות, והאריסים המחזיקים בהן הפכו לפרולטריון כפרי חסר-כל. מהלך ההתפתחות באנגליה היה שונה: ההיבט השלטוני של הסניוריה נחלש בהדרגה ומאז ואילך השתמר אך ורק בצורת מנהגים חברתיים או שהתמזג בשלטונו הפוליטי של מעמד בעלי-האחוזות. בקיצור: מתוך המרות המנוריאליה הישירה של אדוני האחוזות הבודדים על אריסיהם, התפתח באנגליה בהדרגה שלטונם של בעלי-האחוזות במדינה (squirarchy). אך באיזה מן המדעים מנע מאתנו קיום ואריאציות או זנים שונים לזהות מין או אבטיפוס כלשהו? תווי-ההיכר היסודיים של הסניוריה שנימנו לעיל מגדירים בדייקן אבטיפוס ברור ומובחן של מבנה חברתי, אשר גילה כוח-התנגדות עצום. השפעתו על גורלם של אנשים במשך מאות שנים היתה רבה כל-כך, שאף כיום, בכל ארץ שבה הטביע את חותמו, אי-אפשר להסביר את אופן חלוקת הרכוש בה, את דפוסי ההתיישבות בכפר ואת הרגלי-המחשבה של יושביה בלי לקחת בחשבון את שלטונו שזה מכבר עבר מן העולם.

אנו חייבים להודות, שהיווצרותו של מוסד זה מרכזי כל-כך בהיסטוריה האירופית לוטה בערפל באופן יחיד במינו, משום שהתעודות העוסקות בו הן מועטות ורובן מקורו בזמנים מאוחרים. התעודות גם מפוזרות מאוד: הן עוסקות בזמנים שונים ומקורן באזורים שונים מאוד – גאליה, איטליה ואזור נהר הריין. אך בקושי רב הן מאפשרות לגבש תמונה ברורה של חיי האחווה לפני המאה התשיעית – ואז היתה כבר הסניוריה מוסד עתיק מאוד. באנגליה היא מתגלה לעינינו רק בזמן הכיבוש הנורמני במאה האחת-עשרה. ביחס לתקופה הקודמת – זו שלפני סקרי-האחוזות המקיפים של התקופה הקרולינגית או שלפני תקופת ויליאם הכובש באנגליה – עלינו להשתמש כמיטב יכולתנו בפיסות עדות מקוטעות ולהיעזר בעדותן העקיפה של הארכיאולוגיה, של מחקר שמות מקומות-היישוב ושל משמעויותיהן המשתנות של מלים ומונחים. אין צורך לומר, כמה מעט אנו יודעים על החברה הגרמאנית לפני הפלישות הגדולות. לא תמיד אנו מודעים כראוי לבורותנו המיידית ביחס למבנים הבסיסיים של מגזרים חברתיים שלמים בעולם הרומי, ובמיוחד של מזרח-אירופה, בזמן הקיסרות הרומית. יש בידינו כתובות רבות-ערך מאחוזות בצפון אפריקה; מזרחה משם, במצרים, הודות לאקלים המדברי היבש, השתמרו היטב ארכיונים רבי-ערך אחוזות רבות החל בתקופת השליטים מבית תלמי ואילך. אך האם ניתן להסיק מהן על אזורים אחרים? האם אפשר באמת להניח, שכמה מאות שנות חיים תחת שלטון פוליטי משותף – זה של הקיסרות הרומית – הספיקו למחוק את ההבדלים בין חברות שונות כל כך בתנאי חייהן ובמסורתיהן ההיסטוריות כמו אלה של עמק הנילוס, של אפריקה הברברית ושל גאליה? ואם נרכיב תמונה של האחווה בעזרת מתוים, שאחד מהם

לקוח מכפר בפאיום שבשלטון המלכים מבית תלמי, השני מ-*saltus* קיסרי על הרמות הגבוהות של אלג'יריה, והאחרון מ-*fisc* מנזרי של איל-דה-פראנס מימי קרל הגדול – האם יש סיכוי ממשי כלשהו שתמונה זו תבטא רציפות אמיתית? אין ספק שעדויות ממצרים ומאפריקה יכולות לזרוע אור רב-ערך על ראשיות הסניוריה המערבית – אבל אך ורק אם נבקש מהן את סוג המידע שהן יכולות לספק באופן לגיטימי. לא יהיה זה מידע על הדבר עצמו שאותו אנו מבקשים לחקור אלא על תהליכים אנלוגיים להתפתחות האחוזת במערב אירופה. בקיצור, נוכל להשתמש בעדויות האלה כמסמכים של היסטוריה השוואתית. ואכן, כדי לשחזר את ראשיות הסניוריה באירופה נאלץ להסתמך בעיקרו של דבר על מתודות השוואתיות: על השוואת ההתפתחות באירופה עם התפתחויות מקבילות שניתן לחקור מחוץ לאירופה, אך בנוסף לכך -- ואולי בעיקר -- נאלץ להתבסס על השוואה שיטתית של ההתפתחויות באזורים השונים של הציויליזציה האירופית. התבססותה של השיטה הסניוריאליית לא התרחשה בכלום באותו זמן ואף לא באותו קצב; לא בכל מקום התפתחה האחוזת באופן מלא. פערים ופגמים כאלה הם מרכיב חשוב במתודה הניסויית, ויש להקדיש להם תשומת-לב מיוחדת כשמנסים לבצע ניתוח סיבתי. לרוע המזל, לא נערך עדיין מחקר שיטתי בכיוון שאנו מציעים. ההיסטוריונים הגבילו עצמם לאזורי התמחותם השונים ולא הציגו בדרך-כלל שאלות רחבות מספיק כדי להבחין בבהירות בהבדלים בין האזורים השונים. מצב המחקר הוא כזה, שבנושא מרכזי כל-כך כמו זה שבו אנו דנים, לא מסקנות מבוססות לפנינו אלא מחקר הנמצא עדיין בעיצומו.

שיקולים אלה קובעים את שיטות המחקר הנוכחי ותוחמים את יעדיו: לנסח את הבעיות העיקריות במידת הדיוק האפשרית ולהציע בזהירות כמה היפותזות לצורכי עבודה. אלה הישגים צנועים, אך אל לו להיסטוריון העוסק כיום בראשית המוסדות הסניוריאליים להציב לעצמו כמטרה ניסוח קביעות חותכות יותר. גם על סדר כרונולוגי חמור לא נוכל להקפיד, שכן אנו מגששים אחר עקבות באפלה. עלינו להתחיל עם המאוחר, עם מה שמוכר לנו יותר, ולאסוף אחת לאחת אינדיקציות שונות, כדי לנסות להבין בעזרתן עבר רחוק ולוט בערפל. אופן כזה של הצגת הדברים הוא בהכרח מייגע למדי; הוא שונה מאוד מזה ההולם שאלות, שנפתרו כבר באופן מושלם יותר. אך אופן זה של הצגת המחקר משקף לפחות נאמנה את תהליך החקירה הממשי; ואולי, ככלות הכול, נעורר את סקרנותו של הקורא יותר מכל בכך שנתאר באוזניו, כיצד מגששים אחר האמת במעבדה.

2. טיפוסים סניוריאליים בימי-הביניים המוקדמים

איננו מסוגלים עדיין לשרטט מפה מדויקת של תהליך ה'סניוריאליזציה' של אירופה, אך אנו יכולים לפחות לנסות להבחין באופן גס באזורים העיקריים, שיום אחד ניתן אולי יהיה לתחום אותם באופן מדויק יותר. ראשית, אנו מבחינים באזור נרחב, שבו היתה האחוזת מבוססת היטב כבר במאה התשיעית, ובלי ספק גם זמן רב לפני כן. זהו אזור, שבו השפיעה במשך מאות שנים השפעה עמוקה על החיים החברתיים: רוב איטליה; צפון-מזרח ודרום-מזרח גאליה, ובכלל זה אזורי ההרים של קטלוניה ושעל הריין; ומעבר לריין – אזורים נרחבים של דרום גרמניה ומרכז. שנית, אזור של 'סניוריאליזציה' מאוחרת אך עמוקה וברורה. אנגליה היא המרכיב העיקרי של אזור זה, אך סביר להוסיף לה את דנמרק, למרות שבמקרה זה התחיל התהליך מאוחר יותר והתפתח פחות. לאחר-מכן באים האזורים המאופיינים ב'סניוריאליזציה' בלתי-מושלמת – דרום-מערב גאליה והמישור הסאקסוני. לבסוף, הארצות ללא סניוריה – פריזיה, דיטמארשן (*Dithmarschen*), נורבגיה, ואולי גם שוודיה. פשוט מכל יהיה להתחיל את החיפוש באזור הראשון, ולייתר דיוק בגאליה, שכן כאן עומדים לרשותנו מקורות רבים יחסית. ננסה כמובן להתחיל בתקופה מוקדמת ככל האפשר, כלומר בראשית התקופה הקרולינגית.

בל נשכח, שאפילו ביחס לגאליה הקרולינגית ידיעותינו הן מקוטעות מאוד. אנו יודעים משהו ממשי רק על סוג אחד של סניוריות. המדובר בסניוריות גדולות באורח יוצא-דופן, הנמצאות באזור הכפרים הגדולים שמצפון לנהר הלואר. האחוזות שניתן לתאר בקלות רבה יחסית היו שייכות למנזרים. עם זאת, אנו יודעים מספיק על האחוזות המלכותיות כדי לומר, שבקווים עיקריים כמעט שלא נבדלו מן האחוזות הכנסייתיות; וכיוון שאחוזות כנסייתיות אלה הוענקו לעתים לכנסייה אך שנים ספורות לפני שנערכו המסמכים המספקים לנו תיאור מפורט של מה שהוענק, מותר לנו לטעון,

שבקווים כלליים התמונה המתקבלת תקפה במידה שווה גם ביחס לאחוזות האריסטוקרטיה החילונית הגבוהה בזמן ובמקום האמורים. זהו טיפוס האחוזת שישמש נקודת-מוצא למחקרנו: מאוחר יותר נוכל לכלול בו גם טיפוסים אחרים.

סניוריות מטיפוס זה היו מאופיינות בשילוב הדוק בין אזור רחב-ידיים שעובד במישרין על ידי האדון – הדומנה, נחלת-האדון, או כפי שהיא קרויה כרגיל בלטינית *mansus indominicatus* – לבין חלקות איכרים קטנות משועבדות, שאותן נכנה (בהתאם לנוהג שהשתרש מאוחר יותר) טנורות.¹ הדומנה נוהלה מתוך קבוצת מבנים – בתים, אסמים, דירים, בתי-מלאכה – מבוצרים לעתים, אשר היו קרויים החצר.² שמה של החצר בא מלטינית: *curtis*, כלומר האזור המתוחם. סביב החצר נמצאו הגנים, שדות החריש, הכרמים והאפרים. כרגיל כללה נחלת-האדון גם חלקת יער, לעתים נרחבת מאוד, ואדמות-מרעה. אך כיוון שבאלה נהנתה גם הקהילה הכפרית מזכויות שימוש, חלקות אלה של אדמת-יער ואדמת-בור לא עמדו לרשותו של האדון באופן כה מוחלט כמו שאר חלקי הדומנה; נניח להן לעת-עתה. גם אם נתחשב רק בשדות המעובדים ובאפרים, נחלת-האדון היתה עדיין גדולה מאוד. גודלה היה כרגיל כשליש או כמחצית מכלל האדמה שהחזיקו האיכרים, ולעתים היתה אפילו שווה לה בגודלה. האדון ניצב אם-כן בפני שתי בעיות חמורות: ראשית, 'בעיית שיווק': כיצד ניתן לעשות שימוש מיטבי בתוצרים של המפעל החקלאי הנרחב הזה; שנית, 'בעיית עבודה': כיצד למצוא ידיים עובדות כדי לתפעל אותו. נפנה תחילה לבעיה השנייה.

עבודה שכירה לא מילאה תפקיד של ממש בעיבוד נחלת-האדון. היא לא היתה בלתי-מוכרת לחלוטין, אך נזקקו לה אך ורק לעתים מזומנות עבור אותן מבצעים עונתיים גדולים [כגון הקציר והבציר], שבהם הסכימו אנשים מרצונם לעבוד תמורת שכר. מצד אחר, ברוב הדומעות התגוררו עדיין כמה עבדים, אשר כיוון שחיו על-חשבון האדון היו אמורים לעבוד תמיד לפי פקודתו; הם נקראו בצרפתית ה-*provendiers*, כיוון שקיבלו את צרכי מחייתם, הפך, נדה שלהם,³ במישרין מן האדון. סקרי-האחוזת (*censiers*), אשר מטרתם העיקרית היתה לקבוע את היחסים בין האדון ואריסיו, מקדישים כרגיל תשומת-לב מועטה לעבדים ולמשרתים הללו של חצר האחוזת. סקר-האחוזות של מנזר סן ז'רמן-דה-פּרֶה (St Germain-de-Prés) מזכיר אותם רק פעם אחת וגם במקרה זה רק כבדרך-אגב.⁴ אך יש בכל זאת מספיק התייחסויות בכתובים כדי להצדיק את החלטתנו להחשיב את העבדים כמרכיב נורמאלי כמעט בכל סניוריה. יותר מכל היינו רוצים לדעת את מספרם, אבל לרוע המזל הדבר מתאפשר רק לעתים רחוקות. עם זאת, כל העדויות מצביעות על כך שמספרם היה קטן – לפחות ביחס לגודלם העצום של שדות האחוזת. היו בלי-ספק יוצאים-מן-הכלל, אך זאת לא משום שבאחוזות אלה היו עבדים רבים, אלא משום שפה ושם היו אחוזות עם דוֹמְנוֹת קטנות. וכך אנו מוצאים בשנת 862 ב'אחוזת המלכותית' באינגולשטאט (Ingolstadt) עשרים-ושניים עבדים, נשים וגברים, אשר היו צמודים לחצר. אלה יכלו בוודאי לעשות בעצמם את כל העבודה הנדרשת כדי לעבד את השדות, שמנו אז 110 אקרים.⁵ ראוי להצביע על מקרה זה, שאין לו מקבילה בגאליה, כיוון שהוא מדגים היטב את המגוון העצום של טיפוסים סניוריאליים, הנובע בחלקו משרידתם של הסדרים עתיקים. נחלת-אדון קטנה כל כך היתה בלי-ספק עניין נדיר מאוד, במיוחד בקרב אחוזות מלכותיות. ברוב הסניוריות של גאליה הקרולינגית המצב היה ודאי דומה הרבה יותר לזה, ששרר באותן סניוריות איטלקיות, אשר ביחס אליהן הגיע לידינו מידע מדויק יותר. אנו מוצאים למשל במאה התשיעית באחוזת של פרפה (Farfa) קבוצה של תשעים-ושלושה עבדים, הניזונים על-חשבון האדון, לעומת יותר מ-1400 איכרים אריסים. בראשית המאה העשירית, באחוזת רחבות הידיים של סנטה ג'וליה (Santa Giulia) מבֶרְשִׁיה (Brescia), אנו מוצאים אחוז גבוה יותר של עבדים; אך עדיין הם מונים רק 741 נפש לעומת 4,000 איכרים, ובחישוב זה כלולה עדיין קבוצה גדולה למדי

¹ נחלות האיכרים החכורות, *tenures, tenancies*.

² אנגלית: *court*, צרפתית *cour*, גרמנית: *Hof*.

³ צרפתית: *provende*; לטינית: *praebenda*.

⁴ XXV, 8: *fimina de fisco dominico*. [ראו קטעים מתוך התעודה אצל עליזה ג'יניאו (עורכת), מתפללים, לוחמים, עמלים באירופה הלאטינית במאות ה-11"ב (תל-אביב: הוצאת הדר, ללא תאריך), כרך ב, עמ' 340–347].

⁵ *Mon. Germ. Diplomata regum e stirpe Karolinorum*, vol. I: *Ludovici Germanici Dipl.*, no. 30

של עבדים, המשרתים במשק-הבית של האדון ולא בחקלאות. חבורות הפועלים החקלאיים הלא גדולות, שאותן סיפק מוסד העבדות, היו אומנם שימושיות, כיוון שעמדו בכל עת לרשות האדון בנחלתו, אך אין ספק, שלא היו מסוגלות למלא את צרכיהם של המעסיקים הגדולים הללו – האריסטוקרטיה, המלך והכנסייה. אלה חייבים היו לחפש בכיוון אחר לגמרי את המקור העיקרי להספקת כוח-אדם.

משקי האיכרים סיפקו כוח אדם בצורת שירותי-עבודה כפויים, שבהם היו חייבים אלה המחזיקים בהן. לכל אריס הוקצה חלק מסוים משדות אדונו, שאותו היה עליו לעבד עבור האדון. אך דפוס מחוכם זה של עבודה בקבלנות אפשר היה ליישם רק לחלק קטן יחסית מנחלת-האדון. את השאר עיבדו בעזרת שירותי-עבודה, שכללו הן שירותי הובלה והן את מיגון העבודות היומיומיות הכרוכות בכל משק חקלאי. מפעם לפעם היו מזמנים את כל האיכרים יחד; הם היו נדרשים כרגיל להביא עמם גם את צמדי הבקר שלהם ונשלחים על-ידי מנהלי הסניוריה לבצע כל עבודה שנדרשה באותו רגע. שירותי-העבודה האלה, שתפסו כרגיל כמה ימים בשבוע, העיקו מאוד על האיכר עוד יותר מן התשלומים שהיה עליו להעביר לאדון. אך ללא עבודת האיכרים, לא יכולה היתה נחלת-האדון לשגשג, ואפילו לא להתקיים. לו נתרקנו הנחלות האיכריות הקטנות מיושביהן, היו אסמי האדון מתרוקנים ושדותיו היו נותרים שוממים.

העובדה הבולטת הראשונה ביחס לארגון הנחלות הללו היא סדירותו. רובו של הקרקע שהוחזק מטעם האדון היו מחולק ליחידות בלתי-מחולקות באופן תיאורטי, שנקראו מאנזות.⁶ המאנזות היו מסודרות בקבוצות, ועל כל מאנזה בקבוצה כזו היה מוטל עול זהה פחות-או-יותר. נדחה לעת עתה את הדיון בבעיית המאנזה, ונבחן את עקרונות הסיווג של תאי-האב האלה, שמהם היה מורכב האורגניזם הסניוריאלי.

היו שתי קבוצות עיקריות של מאנזות – אלה הקרויות 'משועבדות' או 'סרביליות' ואלה הקרויות 'חופשיות'. לא בכל סניוריה אפשר היה למצוא את שני הסוגים, אך רוב האחוזות, ובעיקר הגדולות שבהן, כללו את שניהם. שלושה מאפיינים עיקריים הבדילו בין שתי הקבוצות הללו. כרגיל היו בכל סניוריה מאנזות משועבדות מועטות יותר מאשר חופשיות, ובסך-הכל היו בוודאי פחות מאנזות משועבדות מאשר חופשיות. באדמות סן ז'רמן-דה-פרא למשל, אנו למדים מסקר-האחווה שמתחילת המאה התשיעית, היו רק 191 מאנזות משועבדות לעומת 1430 מאנזות חופשיות; באדמות הבישוף של אוגסבורג (Augsburg) הן מנו באותה תקופה בערך 421 לעומת 1004. המאנזות המשועבדות היו כרגיל גם קטנות יותר מאשר המאנזות החופשיות של אותה סניוריה. ולסיום, העול שהיה מוטל על המאנזות המשועבדות היה כבד יותר, ושירותי-עבודה שהיו חייבים האיכרים שעיבדו אותן היו מוגדרים פחות. הן היו כפופות יותר לסמכותו השרירותית של האדון. הן מבחינה זו והן בשל מאפיינים רבים נוספים – כגון הפטור מזימונים לשירות צבאי, חובתם המכובדת של האנשים החופשיים – הן מזכירות את מעמדה הנחות של העבדות. גם הכינויים מאנזה 'חופשית' ו'משועבדת' רומזים על קשר לעבדות. מאנזה משועבדת הוחזקה בתחילה על-ידי עבד – אך היה זה עבד שהתיישב על האדמה, כזה שהפך לחקלאי, ולכן שונה מאוד בחיי היום-יום שלו מעבד, הסמוך על שולחן אדונו; המאנזה החופשית הוחזקה על-ידי אדם חופשי.

אך במאה התשיעית ניגוד זה לא הלם לחלוטין את העובדות בשטח. מבחינת מעמדן המשפטי של הנחלות, העול שהיה מוטל בתחילה על חלקת-האדמה נשאר בעינו. מבחינת מעמדם של האיכרים, תורת המשפט הפרסונאלי – אם כי לא בדיוק המשפט הנוהג בפועל – הבחינה עדיין בהתאם לאמות-המידה הישנות בין העבד המחזיק בקרקע לבין האיכר החופשי, שנקרא כרגיל בלטינית *colonus* (בריבוי: *coloni*). אך מכך לא נבע שהקרקע והאדם המעבד אותה היו באותו מעמד משפטי. רבים מן ה-*coloni* החופשיים החזיקו במאנזות משועבדות. עובדה זו ניתנה עדיין להסביר בכך שאיכרים אלה, שעיבדו קרקע שפעם דבקה בה הסטיגמה של השעבוד, היו אולי בעצמם פעם עבדים משוחררים או צאצאיהם של עבדים שהוצאו לחופשי. אך מוזר עוד יותר הוא, שניתן היה למצוא מאנזות חופשיות, המוחזקות על-ידי עבדים. אנומליה זו הפתיעה כמה מבני אותו הזמן כשהם מטרידה אותנו. זאת הסיבה לכך שכמה מסקרי-אחווה, שומרים אומנם על ההבחנה בין שתי הקטגוריות המסורתיות של מאנזות, אך לעתים מתארים אותן פשוט בעזרת החובות

⁶ צרפתית: manse, לטינית: mansus.

המוטלות עליהן ומוותרים על השימוש בקני מידה משפטיים כלשהם כדי לסווג אותן. מבחינתנו יש משמעות רבה לתנודות באופן סיווג הנחלות, שבו משתמש מחברו של סקר-האחוזה (polyptyque) של מנזר סן מור-דה-פּוֹסֶה (Saint Maur-des-Fossés): יש מקרים שבהם הוא כותב 'מאנזות משועבדות' ו'מאנזות חופשיות', ובמקרים אחרים – לפעמים אפילו כשהוא מתייחס לאותן חלקות עצמן – 'מאנזות החבות שרותי עבודת-כפיים' ו'מאנזות החייבות שרותי צמדי-בקר'. מאוחר יותר, הבחנה זו שבין מאנזות חופשיות ומשועבדות עתידה היתה להיעלם לחלוטין מאוצר-המלים של סקרי-האחוזה.

ברור אם-כן לחלוטין, שניגוד זה בין שני סוגי טנורות איכריות מקורו בשלב מוקדם הרבה יותר של ההתפתחות החברתית. בגלל היעדר מקורות אנו מבחינים בו רק בעת שקיעתו. המדובר בשני יסודות שונים של המיבנה הסניוריאלי, אשר חברו זה לזה עד שהיו למיקשה אחת – שני רבדים, אשר איש לא יוכל לומר *a priori* אם התעצבו באותו שלב התפתחות או תחת השפעתם של תנאים דומים. כאן ניצבת לפנינו בעיה עצומה שיש לחקור אותה; אך לפני שנתמודד איתה, מוטב שנשלים את הסקירה הכוללת של תחום ה'סניוריאליזציה' המוקדמת.

המאנזה היתה אומנם ישות משפטית אחת, ובתור שכזו – בלתי ניתנת לחלוקה, אך באזורים המאופיינים בקיומם של כפרים המאורגנים בצפיפות סביב גרעין התיישבותי משותף (nucleated villages), המאנזה היוותה רק לעתים רחוקות גוש קרקע אחיד ובלתי-מחולק. היא היתה מורכבת מכמה וכמה חלקות. נחלת האדון עצמה היתה מורכבת כרגיל מחלקות שונות, שהיו בדרך-כלל גדולות יותר מאלה של האיכרים, אך פזורות ביניהן. בתי האריסים היו כרגיל בכפר, מסביב לחצר-האחוזה. באופן זה שיקף הנוף הכפרי עצמו את התלות ההדדית בין מרכיבי הסניוריה השונים והקל מאוד על תפקוד המערכת, בכך שמיקם את האיש שחב שירותי-עבודה בקירבת המקום שבו היו נחוצים. אך אל לנו לטעות: לא היתה חפיפה מלאה בין שטח הכפר לבין הסניוריה, אף שניתן היה למצוא גם מקרים כאלה. אפילו נתעלם לרגע מאותן חלקות איכריות עצמאיות לחלוטין, ששרדו לעתים בקרב אלה שהיו כפופות לאדון, הרי לכפרים רבים היו כמה אדונים; ואפילו באזורים שבהם היתה ההתיישבות מרוכזת מאוד, יכולה היתה סניוריה אחת לכלול מאנזות, הפזורות על פני שדותיהם של כמה וכמה כפרים, לעתים רחוקים מאוד ממרכזה. כפי שניתן לראות בסקר-האחוזה של מונטיאר (Montiere), כמה מן האנשים הכפופים למרות האדון נאלצו לערוך מסע ממושך למדי, לפני שהגיעו לדומנה שבה היו אמורים לעבוד. במקומות אחרים נאלצו לוותר על שירותי-העבודה, שהיו חייבות ונורות שהיו רחוקות מדי.

אך בגאליה של אותם ימים, ממש כמו בצרפת של ימינו, היו קיימים כבר באותה עת גם אזורים נרחבים, שבהם התגוררו אנשים לא בכפרים מגובשים וצפופים יחסית אלא פזורים בקבוצות קטנות. שם היוותה המאנזה גוש אחד של קרקע. סביב בתי המחזיק במאנזה⁷ נמצאו אדמותיו, שהיו כרגיל רחבות ידיים: כיוון שהמדובר כרגיל באזורים, שאיכות הקרקע בהם היתה נמוכה, אדמות אלה עובדו רק לסירוגין, כך שאותה חלקת-אדמה עובדה והובררה באופן שרירותי למדי. על מאנזות גדולות כאלה, שבהן ישבו כרגיל משפחה פטריארכאלית גדולה למדי או שתיים, שכנו לעתים מבודדות למדי. במקומות אחרים, הפכו כמה מאנזות כאלה לגרעין התיישבותי מצומצם של כמה בתים. כאשר האוכלוסייה הכפרית היתה פזורה באופן כזה, קשה מאוד היה לשלב את הנחלות האיכריות בדומנה של האדון. דפוס התיישבותי כזה העמיד את האדונים בפני בעיות מעשיות סבוכות, שעליהן אנו למדים בבירור מקטעים שונים בסקר-האחוזה של סן ז'רמן-דה-פרה, העוסקים ביערות שבמערב. כיוון שלא נמצא שם אף כפר גדול, שיכול היה לשמש מרכז מינהלי, כל 'אחוזה' כללה שטח גדול, שכוסה ברשת דלילה של מאנזות. היתה אומנם דומנה, אך היא נראית קטנה באופן יוצא-דופן בהשוואה לאזורים אחרים: רק 10% מתוך סך השטח המעובד בבוּאָסִי-אן-דרוּאָה, 11.5% בוּוּלְמֶל, בעוד שבסביבות פריס, הגיעה הדומנה בוּוּלְמֶל-סן-ז'ורז' ליותר מ-32% מכלל השטח המעובד ובפּאֶלְזוּ ליותר מ-35%. לו קיבלו נזירים במתנה *mansus indomnicatus* באזור מיוער, הם היו נאלצים לחלק אותה לנחלות קטנות, משום שלא היו יכולים לעבד אותה במישרין בעזרת כוח עבודה איכרי.

⁷ צרפתי: masoyer; לטינית: mansuaris.

עם זאת יש לזכור, שקשיים אלה היו בעיקר מנת חלקן של הסניוריות הגדולות, שהן עצמן היוו חלק של נכסים קרקעיים עצומים ומפוזרים. נכסים מסוג זה היו תמיד קשים לניהול, כיוון שהיה צורך לחלק את התוצר החקלאי לשני חלקים – האחד לצריכה במקום בלי פחת רב מדי, והאחר מיועד להישלח לנקודת צריכה אחת, כרגיל רחוקה למדי, כגון מנזר. קשה עוד יותר היה לנהל נכסים כאלה, כאשר למרחק שבין יחידות הניהול השונות נוסף המרחק הגדול שבין החלקות השונות או שדות הדומנה. אדונים שחיו קרוב למקום הייצור לא ניצבו בפני קשיים כאלה. ניקח לדוגמה את הסניוריה של אָוֶבן ושל אַָמְבְּרז' שבלב אזור היערות של הקרבונה, שאותה העניקו השניים לנזירי סן ז'רמן-דה-פרה, אך ורק כדי לקבל אותה חזרה – מוגדלת, דרך אגב – בתור *precarium*, כלומר תמורת רנטה בממון. היא אינה גדולה – כ-120 אקרים של אדמה מעובדת ו-48 אקרים של כרי-מרעה, בעוד שסניוריות של מנזרים מנו לעתים מאות ואפילו אלפי אקרים. אך היא מורכבת מ-*mansus indominicatus* ותשע טנורות איכריות, המחולקות כך שהדומנה כוללת 34% מן האדמה המעובדת ו-57% מכרי-המרעה; פירוש הדבר היה כמובן שעל האריסים היו מוטלות חובות-עבודה כבדות, ובמקרה זה, שירותי-עבודה שלהם לא היו מוגדרים אלא נתונים לשיקול-דעתו של האדון. סניוריה קטנה זו היא אם-כן מעין דגם מוקטן של הסניוריה הקלאסית, בעוד שהאחוזה הכנסייתית או המלכותית הן מימושים מוגדלים של אותו מיבנה. אנשים שאמצעיהם צנועים יותר כמו אָוֶבן ואַָמְבְּרז' לא יכלו להזמין סקרי-אחוזה מפורטים כמו אלה שנשתמרו בידינו מן האחוזות הענקיות. לכן אומרים לנו המקורות מעט מאוד על אחוזות רוסיקליות קטנות כאלה. פה ושם הן מתגלות לעינינו, כשמתמזל מזלנו, כאשר הן נזכרות בתעודה כלשהי. הן בנויות בהתאם לאופי ההתיישבות המקומית – לעתים מקטע של כפר, לפעמים מכפרים קטנים, או אפילו מכמה מאנזות פזורות. יכול להיות שבסופו של דבר הן היו סוג הסניוריות הנפוץ ביותר במערב אירופה. המיבנה שלהן לא היה כנראה שונה במידה רבה מזה של אחיותיהן הגדולות יותר, והן יכלו לסגל עצמן בקלות יחסית לכל דפוס התיישבותי.

בקווים עיקריים – ורק אלה חשובים לענייננו כאן – התמונה של הסניוריה ששרטטנו לעיל ביחס לגאליה הקארולינגית היתה נכונה, כמעט תו לתו, גם ביחס לדרום גרמניה ומרכז וביחס לאיטליה של אותו הזמן. אך ביחס לאיטליה יש להוסיף סייג חשוב. מצפון לאלפים מילאו יחסים חוזיים בין אנשים תפקיד זניח בחייה הפנימיים של האחוזה. הטקסטים שהגיעו לידינו מנוסחים באופן מרושל, ועובדה זו כשלעצמה מלמדת אותנו רבות על הלך-רוח משפטי שונה מאוד מזה שלנו; עם זאת, מתקבל מהם בבירור הרושם, שהיחסים שבין האדון ומעבדי הקרקע הזעירים נקבעו ברוב המקרים על-ידי הנוהג המשפטי בלבד. נוהג זהו חל על כל חברי הקבוצה, או לפחות על כל המאנזות בעלות אותו סטאטוס משפטי. היו ללא ספק יוצאים-מן-הכלל, שבהם נערכו חוזים בודדים בין אדון לבין אריס. במסגרת הסכמי חסות, למשל, שבהם נעסוק מאוחר יותר, קיבל על עצמו איכר את חסותו של האדון וזה העניק לו קרקע. מעשה נדיבות זה היה לעתים קרובות מראית-עין בלבד: האדון העניק לקליינט שלו בחזרה רכוש, אשר הקליינט העביר לרשותו קודם-לכן, אך הפעם הוא העניק אותו לאיכר כשכרוכות בו חובות חדשות. משחק זה של נתינת אדמה לאדון וקבלתה חזרה ממנו בתורת מענק הפך חלקת-אדמה, שלפני כן היתה פטורה מכל כפיפות, לחלקה הכפופה למרותו של האדון. אך השאלה, האם הענקת האדמה היתה ממשית או נומינלית, לא שינתה את משמעותה העמוקה. בכל מקרה הסתיימה העסקה ביצירת טנורה איכרית כפופה, המעוגנת בחוזה. אך למרות שהסכם זה היה פרי שני אקטים וולונטריים של הצדדים, הרי לא היתה לו כל משמעות אלא במסגרת מערכת רחבה יותר של משפט נוהג. ההסכמים האלה היו מעורפלים מאין כמותם: הם לא הגדירו כרגיל בדיוק את חובות מעבד האדמה וגם לא – וזה מוזר עוד יותר – למשך כמה זמן הוא רשאי להחזיק בקרקע. זאת משום שהניחו מניה וביה, שהנוהג המשפטי נמצא בתוקף ושאלות אלו מוסדרות בו. הכלל הנוהגי ביחס לשאלה השנייה, למשל, היה כמעט תמיד, שהמחזיק בנחלה מעביר אותה בירושה. אין בעצם ספק, שהחזקה בקרקע – בין מכוח המסורת ובין מכוח הסכמה בלתי-מפורשת מצידו של האדון – עברה כרגיל מאב לבן. היו אומנם כמה מאנזות (שהיו קרויות כרגיל מאנזות החייבות בתשלום מס, *censiles*) שהוחכרו לתקופה קצובה, אך הן היו נדירות מאוד.

סוג נוסף של חוזה חכירה לתקופה מוגבלת, ה-*precarium*, אכן היה מוכר בתקופה הקרולינגית, אך רק אנשים רמי מעמד עשו בו שימוש, וזאת כדי להסדיר את השימוש בנחלות שונות מאוד מאלה של האיכרים (אף שנדמה שבתקופה מוקדמת יותר תפוצתו היתה רחבה יותר). בחוזה פרקריום עשו כרגיל שימוש במסגרת היחסים שבין המוסדות

הדתיים לבין האריסטוקרטיה החילונית,⁸ אשר חבריה מצאו בהליך משפטי זה דרך נוחה לחטוף לעצמם סניוריות או חלקי סניוריות מידי הכנסייה, בעודם חוכרים אותן לכאורה. אך לעתים רחוקות אנו נתקלים בו ביחסים שבין האדונים לבין האנשים הנתונים למרותם. המשפט הנוהגי, שעליו התבססו, האציל מהמשכיותו לזכויות השימוש בקרקע של רוב האריסים.

באיטליה היו פני הדברים שונים. ראשית, איכרים איטלקיים רבים החזיקו באדמות שעליהן עול חובות ושירותים לאדון על-פי חוזה רגיל (ה-livello). שנית, חוזה זה העניק להם זכות שימוש מוגבלת בזמן: למשך חייהם, לכמה דורות או – לעתים תכופות יותר – למשך עשרים-ותשע שנה, כדי שלא יצמחו להם זכויות חזקה בקרקע, הכרוכות בתקופת שימוש של שלושים שנה. סביר מאוד, שברוב המקרים החכירו את הקרקע מחדש עם תום המועד הנקוב. כמה חוזים אפילו צופים מראש את האפשרות לחדש את החכירה וקובעים את המחיר שיש לשלם עבור כך. אותן סיבות מעשיות, אשר גם באזורים אחרים גרמו להעברת נחלות האיכרים בירושה, פעלו גם באיטליה: כוח-העבודה היה מועט כל-כך, שהאדון חשש יותר מכל ממחסור בו. עם זאת, החזקה כזאת בקרקע בהתאם לחוזה החכרה, כפי שאנו מוצאים באיטליה, היתה מעצם הגדרתה זמנית והתבססה על חוזה מפורש, שנוסח מחדש בכל פעם שחודש. הניגוד המתגלה כאן בין החברות שמצפון לאלפים לבין אלה שמדרומם הוא הבדל מיבני, שאותו עלינו לזכור.

3. שקיעת העבדות

בתיאור האחוזה הקלאסית שלעיל יש עובדה אחת הטעונה הסבר יותר מכל. בסניוריה של המאה התשיעית היו אך עבדים מעטים, שישבו על הדומנה של האדון וניזונו על חשבוננו. אך מעבר לכך, מוסד האחוזה עצמו ועקרונותיו הבסיסיים מניחים מראש חברה, שבה עבודת עבדים ממש מילאה רק תפקיד שולי. שכן, לו היו עבדים רבים למכירה ועבודתם היתה מכסה את עלות החזקתם – לשם מה לסחוט שירותי-עבודה רבים כל-כך מן האריסים? וכיוון שנטל החובות היה בהכרח ביחס הפוך לנטל חובות העבודה של האריסים, האם לא מתבקש לדרוש מן המאנזות יותר יכולים ופחות ימי-עבודה? אך בכך לא סגי. הסניוריה היתה כשלעצמה ניגודה של מערכת חברתית, המבוססת על עבדות, והיא התהוותה בדיוק בשעה ששיטת עבדות כזו שקעה. המאה התשיעית היא רק נקודה אחת על עקומה דמונית, המתארת את ירידת העבודה, אך היתה זו נקודה הקרובה מאוד לקיצה של העבדות.

אל לנו להפריז בחשיבותן של הלטיפונדיות (*latifundia*) הגדולות, שעובדו על-ידי חבורות עבדים, לעתים כבולים בשלשלאות, בעולם הרומי. עדויות שאי אפשר לחלוק עליהן מראות, כי בצד הלטיפונדיות הגדולות היתה קיימת שיכבה ניכרת של איכרים חופשיים – שבעצמם היו נתונים לעתים למרותם של מגנטים (*magnates*) ו"נגידים" (*chieftains*). כפי שנראה, על בסיס זה ממש התהוותה במידה רבה גם הסניוריה עצמה. עם זאת נכון הוא, שסביב המאה הראשונה לספירה העבדות היתה נפוצה מאוד באימפריה הרומית. העשירים החזיקו ברשותם גייסות גדולים של עבדים, אותם העסיקו לא רק במשק הבית ובמלאכות שונות אלא גם בחקלאות. כך היה הדבר במיוחד באחוזות הגדולות: פרט לאותם עובדים שכירים שהועסקו בעיתות לחץ או למשימות מיוחדות, העבודה נעשתה באופן בלעדי כמעט על-ידי עבדים. אפילו בגרמניה נמצאו עבדים – אם כי מועטים יותר – בכל בית אמיד. בזמן פלישות ה"ברברים" הביאו איתם מצביאייהם ומנהיגיהם עבדים מבני-עמם אל תוך העולם הרומי, ובפשיטות שערכו, נפלו לידיהם עבדים רבים נוספים. מתוך כתבי גרגוריוס מטור,⁹ "חיי הקדושים" (*vitae*) שמראשית התקופה המרובינגית וכן מתוך איגרותיו של גרגוריוס

⁸ המונה 'חילונים' (*laymen, laity*) אינו מציין כאן העדר אמונה דתית או אורח-חיים נוצרי אלא סטטוס מוסדי: 'חילונים' הם אלה שאינם נמצאים בשירות הכנסייה, 'הדיוטות' חסרי סמכות דתית ממוסדת.

⁹ הגמון טור (*Tours*) שבמרכז צרפת, על גדות נהר הלואר; חי בין השנים 538/9–594/5; מחבר ההיסטוריה של הפרנקים.

הגדול¹⁰ מתקבל רושם ברור, כי בגאליה ובאיטליה היתה העבדות עדיין נפוצה. היתה זו חברה, שבה יכולת למכור בשוקי הממלכה הפרנקית שבויים מאיטליה, ובנפולי – שבויים שנלקחו בפשיטות מגאליה; חברה שבה שפחות טוחנות בטחנת-הקמח של חצר האדון ורועי-צאן עבדים מטפלים בעדריו. מאתיים או שלוש-מאות שנה לאחר סקרי-האחווה הקרולינגיים, שבהם כבר ניכר היטב עד כמה פחתה בינתיים חשיבותה העבדות, מילאה העבדות תפקיד בלתי-משמעותי ברובו של המערב, וגם תפקיד זה הצטמצם לעבודה במשק-הבית בלבד.

אין מחלוקת על כך שירידת העבדות היא אחת העובדות החשובות ביותר בהיסטוריה המערבית. כמו כל העובדות הגדולות, קשה להסביר אותה. באופן כללי ניתן לומר, ששלוש קבוצות של סיבות המשולבות זו בזו הביאו לכך – צבאיות, דתיות וכלכליות.

פירון העבודה של עבדים, כפי שאנשי העולם העתיק ידעו היטב, הוא כמעט תמיד נמוך מאוד. הרבה ידיים עובדות כדי לבצע משימות מועטות – זהו כנראה העיקרון הבסיסי של עבודת עבדים. העבד הוא צורה של הון, המניבה הכנסה קטנה, המתמעטת עוד יותר, מכיוון שעליך להפחית מתפוקתו של העבד את הוצאות אחזקתו. בנוסף לכך, העבד הוא סוג פגיע מאוד של הון. כאשר הוא חולה, אינו מייצר, אך הוצאות מחייתו בעינן עומדות. אם הוא מת – וחיייו של עבד היו לעתים קרובות קצרים, במיוחד אם עבד בחברות העבדים הגדולות של הלטיפונדיות, שבהן שררו תנאי-חיים קשים מאוד – או אם הוא בורח, נעלם עימו ההון שהושקע בו. מסיבה זו ממש ייעץ וארו (Varro)¹¹ למעבידים להעסיק בעבודות מזיקות לבריאות עובדים שכירים, חופשיים, אשר מותם אינו עולה דבר למעסיקים.

לכל הדברים האלה יש חשיבות מועטה, כל עוד אפשר להחליף את העבד בזול. אם לא, עלולות ההוצאות לבלוע את הרווחים. שיעור הילודה באחוזת עבדים לעתים רחוקות גבוה דיו לשם החזקת עדר עבדים. הניסיון הוכיח זאת: בין כל צורות ההרבעה, זו של הבקר האנושי היא הקשה ביותר. כדי שהעבדות תשתלם במסגרת מפעלים כלכליים בקנה-מידה גדול, הכרחי שיהיה בשוק שפע של בשר-אדם למכירה, ואותו אפשר להשיג רק באמצעות מלחמות או פשיטות לציד עבדים. מסיבה זו יכולה חברה אך בקושי רב לבסס את כלכלתה על עבודת עבדים, אלא אם כן היא מוקפת בחברות חלשות יותר, שאותן היא מסוגלת להביס או שעליהן תוכל לערוך פשיטות. זה היה מצבו של האדם הלבן באיי הודו המזרחית ביחס לאפריקה השחורה מן המאה השש-עשרה ועד המאה התשע-עשרה; זה היה מצבה של אתיופיה בעבר, כשהיתה מוקפת על ידי שבטים פרימיטיביים, שחימושם היה עלוב; וזה היה מצבה של רומא העתיקה בימי הכיבושים. הלגינות הרומיים סיפקו גדודים עצומים של עובדים, שעמלו בשדות או בעבודות הציבוריות תחת צליפות השוט או אימת הצינוק. השקט היחסי של שתי המאות הראשונות לספירה היקשה כנראה במידה ניכרת על גיוס עבדים. שיטות חדשות לניהול הלטיפונדיות החלו להופיע, ואליהן נפנה מייד. נראה, שהחזרה למצב של מלחמה כרונית כמעט בשל התקפות הפרסים והברברים גרמה לתחייה מסוימת של סחר-העבדים למרות שקיעתה הצבאית של רומא. הפלישות הגדולות בסוף המאה הרביעית ובתחילת המאה החמישית הביאו בעקבותיהן תחייה נוספת. לא היו אלה הפולשים בלבד שהפיקו רווחים מסחר עבדים: כל מי שהיה עשיר מספיק, יכול היה לנצל את ההזדמנות. התעודות מוכיחות, שכאשר הגרמאנים פשטו על חבל-ארץ כלשהו, הם מכרו את שבוייהם ברצון בכל רחבי העולם הרומי. אך הדבר גרם רק לעליה זמנית במסגרת הירידה הכללית של עקומת העבדות.

במבט ראשון מפתיעה העובדה, שבימי הביניים, המשופעים כל-כך במלחמות, היו עבדים מעטים כל-כך. כאן מילאו שיקולים דתיים תפקיד חשוב. הנצרות לא שללה את העבדות כשלעצמה: הגרסה הנפוצה של התורה הנוצרית, שבמהרה הפכה לגרסתה הרשמית, לא אסרה אותה. לעומת אותם נוצרים קיצונים, אשר לא חששו להטיף לעבדים לבוז לאדוניהם ואפילו לברוח מהם, ניצב מועצת הכנסייה של גנגרה (Gangra) בשנת 324 לספירה, אשר החליט לנדות

¹⁰ כיהן כהגמון רומא משנת 590 ועד שנת 604. הגיח את יסודותיה של האפיפיורות בימי הביניים, והטביע את חותמו על השקפותיה החברתיות של הכנסייה המערבית ועל דפוסי הפולחן שלה.

¹¹ Marcus Terentius Varro, סופר רומי פורה, 116–227 לפנה"ס. בלוך רומז כנראה לנאמר בחיבורו (היחיד ששרד) על עבודת-האדמה, *Rerum rusticarum libri III*, שחובר בסביבות שנת 37 לפנה"ס.

אותם, והעתיד היה שייך לאבות הכנסייה. כמו התורות הפילוסופיות של העת העתיקה, גם האתיקה נוצרית בנוסחה המקובל קבעה, שחובת האדון לנהוג כראוי בעבדיו, כיוון שהם אחיו בישוע; אך על-פי פאולוס, היתה זו גם חובתו של העבד לציית לאדוניו.¹² בתור תומכת שקולה בסדר החברתי הקיים, הכנסייה היתה אדישה לחלוטין לכל התוכניות לשנות את העולם הזה, אשר היה בעיניה פחות ערך בהשוואה ל'עיר האלוהים': "ישו", כתב פרימזיוס (Primasius) מהדרומטום,¹³ "בא לשנות את ליבות האנשים, לא את תנאי חייהם."

פיגום רעיוני שלם, שעל נקלה ניתן לזהות בו כמה רעיונות הלקוחים מן ההגות הפגאנית, סייע לתמוך בהשקפה זו. העבדות היתה בלי ספק מנוגדת לחוק האל (הפילוסופים היו אומרים – לחוק הטבע). אך מבחינה זו לא היתה העבדות שונה ממוסד הרכוש הפרטי, שגם הוא היה מנוגד לחוק האל. שני המוסדות היו מעוגנים בחוק האומות (*ius gentium*), משפט בני-האדם, אשר מאז הנפילה חובה עליהם לקבל את מרותו בתורת רע הכרחי, בבחינת עונש הראוי להם. שילוח עבדים לחופשי נחשב אכן למעשה חסד, המעיד על יראת-שמיים; אין זה מן הנמנע, שהשאפה לזכות בגאולה היתה קשורה בשילוחם לחופשי של עבדים רבים במשך המאות הראשונות של ימי-הביניים. אך נראה שסיבות אחרות, ארציות הרבה יותר, תרמו תרומה אפקטיבית לתנופה הגדולה של שחרור העבדים.

מעולם לא היה זה חטא להחזיק בעבדים, או אפילו להחזיק בעבדים נוצרים. כאשר עבד שנולד פגאני נטבל לנצרות, הכנסייה שמחה על כך. מעולם לא דרשה, שהמומר החדש לנצרות ישולח לחופשי. תחת זאת קיוותה, שבאמצעות שירותיו הנאמנים והטובים של העבד הנוצרי, המבדילים אותו מעמיתיו העבדים שנשארו בחטא, יסייע העבד הנוצרי לאדוניו לראות את זיו פניה של האמונה האמיתית. אך מצד אחר, הכנסייה סירבה באופן החלטי לתת הכשר לשעבודם של נוצרים – כלומר של נוצרים אמיתיים, קתוליים – לעבדים. בכך רק הרחיבה את תחולתו של כלל עתיק, אותו ירשה מן הציביליזציות שקדמו לנצרות – אך הרחבה זו שינתה לחלוטין את אופיו של הכלל. מאז ומעולם היה העבד בראש ובראשונה אדם שנלקח בשבי: מעבר לטריטוריה הקטנה של השבט או העיר השתרע איזור נרחב, המיושב באנשים משוללי זכויות כלשהן, אותם יכולת לשבות ככל שתחפוץ. עתה החליפה הדת החדשה את העיר הפגאנית הקטנה בקריה עצומה של הרוח, שלה השתייכו כל הנוצרים. מחוץ לגבולות ה'חברה הנוצרית' (*societas christiana*) ראשי היית להמשיך ולנהוג באנשים כבהמות, ואם לקחת אותם בשבי, להחזיק בהם כעבדים. אך אם לקח נוצרי אחד נוצרי אחר בשבי, היה מחויב לכבד את מעמדו כאדם חופשי. אפשר שאחד מן הניצחונות המרהיבים ביותר של האתיקה הנוצרית היה אכיפת כיבודו של כלל התנהגות זה, לאט אבל בביטחון – שכן עדיין היו צריכים לשוב ולהזכיר אותו באנגליה בתחילת המאה האחת-עשרה – אך לטווח ארוך, באפקטיביות רבה. כך קרה, שהמלחמות התמידיות בין קתולים הותירו בעקבותיהן מתים לאין-ספור ושבוים, שלעתים הוציאו את נשמתם בבית-האסורים – ויליאם הקדוש סבר שעקרונות כן יאה להם – אך לאחר עידן הפלישות הגדולות, כמעט שלא הניבו שבויים.

ניתן היה עדיין לצוד שבויים בארצות השכנות: בשוליה המערבים של יבשת אירופה נוצרים קלטים, שכרגיל נהגו בהם כבמנינים; 'עובדי-אלילים' מוסלמים, סלאביים, באלטיים או פיניים; והחל במאה האחת-עשרה, אפילו נוצרים-יוונים, אשר בתקופה זו היו מנותקים לחלוטין מן העולם הקתולי. אך כל אלה היו ארצות רחוקות, או ארצות שהגישה אליהן קשה. הן יכלו לספק ללוחמים או לסוחרים עבדים מעטים; הן לא יכלו לתחזק כלכלת עבדים רחבת-היקף.

ועדיין אין בכך כדי להסביר הכל. ניתן להבחין בתהליך חלוקת הלטיפונדיות לחוות קטנות כבר בעולם הרומי עצמו, החל במאה השנייה והשלישית לספירה. בתקופה זו הפכה הסחורה האנושית יקרת מציאות יותר מאשר בעבר, אך

¹² "שמעו עבדים אל אדוניכם מן הבשר ביראה וברתת ובתום-לבבכם כשמוע למשיח. לא בעבודה שהיא למראה עיניים כמבקשים למצוא חן בעיני בני-אדם, כי אם כעבדי המשיח, העושים רצון האלוהים בכל נפשם לעבוד בנפש חפצה את האדון ולא בני-אדם. וידעתם, כי כל דבר טוב אשר עשה האדם, ישלמנו לו אדוננו בין שהוא עבד ובין שהוא בן-חורין. ואתם האדונים ככה תעשו גם להם. חידלו מגעור במ וידעתם כי גם עליכם יש אדון בשמיים ואין לפניו משוא פנים." (הברית החדשה, איגרת פאולוס אל האפסיים, ו 9-5).

¹³ הגמון הדרומטום (Hadrumetum) שבאפריקה, נפטר בסביבות 560; ידוע בעיקר בשל הפירוש על חזון יוחנן שחיבר.

הספקת העבדים לא אזלה ודאי לחלוטין. מאוחר יותר, בימי-הביניים המוקדמים, הצליחה המערכת המנוריאלית להתבסס, למרות שאילו היו מעסיקים את אוכלוסיית העבדים הקיימת במתכונת הישנה, הם היו מועילים מאוד, ולמרות שסחר-העבדים עדיין רחוק היה מלהיעלם במערב. שיירות סוחר-העבדים שיצאו מגבולות ארצות הסלאבים או מבריטניה עדיין חצו את גרמניה וצרפת במאות העשירית והאחת-עשרה; אך הן עשו זאת על-מנת להגיע לנמלים, שמהם תישלח סחורתם בדרך הים לביזנטיון, או לעתים תכופות יותר לספרד המוסלמית. שבויים שנחטפו במזרח אירופה, מעבר לנהר האלבה, נמכרו לעתים אל מחוץ לתחומי הנצרות המערבית. אך אפילו אם נשארו בגרמניה, עשו בהם בעיקר שימוש כאריסים ויישבו אותם על השטחים הבלתי-מיושבים של סניוריה, ולא כעבדים המועסקים במשק-הבית בחצר האדון. אפילו תחזית הסחר הימי במאה השתים-עשרה, אשר הביאה אל שוקי הים-התיכון הספקה גדולה הרבה יותר של שבויים עלובים, שנחטפו בצפון-אפריקה, בלבאנט או לחופי הים השחור, מילאה אומנם את המוסדות העשירים במשרתים ביתיים ובשפחות והוסיפה לחוות העבדים המעטות כמה ידיים עובדות נוספות – אך מעבר לכך (פרט אולי לאיים הבלאריים ולסציליה) השפיעה השפעה מועטה על הכלכלה באירופה המערבית.

הסיבה לכך היא, שהפיקוח על משק חקלאי רחב-ידיים, המבוסס על עבודת-עבדים, כרוך בבעיות ניהול מורכבות מאוד, שאותן ניתן לפתור בהצלחה רק בסביבה כלכלית ותרבותית מסוימת. יש להחזיק המוני בני-אדם בלי להוציא על אחזקתם את כל היבול שהם מפיקים – או את החלק הרווחי ביותר שלו. תמורת חלק מן ההכנסה – אך לעולם לא תמורת כולה – יש לקנות כל הזמן בני-אדם כדי לשמור על מלאי נאות של כוח עבודה. בקיצור, יש לנהל בתבונה משק כלכלי רחב-היקף, המבוסס על חליפין ורווח. תנאי החיים והמחסור הגובר בכסף מזומן בשנותיה המאוחרות של האימפריה הרומית הפכו את ארגונו של משק כזה למשימה מסובכת יותר ויותר. מתוך איגרותיו של גרגוריוס הגדול ניתן להבחין, כיצד מתפשט במקביל מעין רפיון-שכל כלכלי: הוא ניכר בקשיים הגדולים במחלקות ההספקה של הצבא, בנטישת היחידות הכלכליות הגדולות של גידול בקר ובהחלפת גייסות העבדים באריסים. עבודת-עבדים מצריכה פיקוח הדוק: כבר שנים לפני-כן המליץ קולומלה (Columella)¹⁴ לבעלי אחוזות לארגן את חלקי האחווה, המרוחקים מכדי שה- *pater familias* יוכל לערוך בהם ביקורים תכופים, במתכונת של חוות קטנות. אריסטוקרטיה של אנשים, שהיו בראש-ובראשונה לוחמים, לא היתה כשירה כלל לקיים פיקוח מסוג זה. בני-הלוויה החמושים שלהם, שהיו אנשי-צבא ולא יותר, לא יכלו להיות להם לעזר רב. ומן הנזירים צריך היה לחסוך כל סוג של עמל שיסיח את דעתם מן התפילה, מעבודת-האול ומסיגופיהם.

ניהול האחווה מצריך בנוסף לכל אלה הנהלת-חשבונות קפדנית. בעיצומם של כל הבורות ואי-הסדר, שהביאו עמן תהפוכות התקופה, הפכה משימה זו קשה יותר ויותר עבור מנהל-האחווה הממוצע של ימי-הביניים הקדומים. תקנות אחווה מן המאה התשיעית – הקפיטולר אודות האחוזות (*Capitulare de villis*) של קרל הגדול¹⁵ או תקנות האב אלארד (Alard) ממנזר קורבי (Corbie) – גדושות בהנחיות חוזרות ונשנות, כמעט ילדותיות בתוכנן, בדבר ניהולן התקין של אחוזות. הן מראות, עד כמה התקשו האנשים החזקים לגרום לכפופים להם ליישם את הכללים האלמנטאריים ביותר של הנהלת החשבונות. אימוץ שיטת האריסות היה בבחינת בחירה בנתיב ההתנגדות הקלה ביותר. כוח-העבודה דאג בעצמו למחייתו; משעה שיושבו על פיסת אדמה, גדלו המשפחות באופן טבעי. צריך היה רק להקפיד, שימי העבודה בנחלת-האדון יינתנו במועד – ולכך דאג כרגיל המנהג. וכאשר עבדים הפכו שוב סחורה אטרקטיבית בנקודות המכירה, משום שהוצעו בשפע ולכן בזול, השתנו כבר הטון הבסיסי של החיים החברתיים והרגלי החשיבה והכשילו כל ניסיון לשמר את שיטות הארגון הישנות, המסובכות מדי.

¹⁴ מחברו הרומי של חיבור מקיף על ענייני חקלאות ועיבוד אדמה, *De re rustica* (סביבות 60 לספירה).

¹⁵ הקפיטולרים הם צווים או דברי-חקיקה של השליטים הפרנקיים. קטעים מן הקפיטולר הנזכר בטקסט: מתפללים, לוחמים, עמלים, כרך ב', עמ' 332–337. תרגום אנגלי מלא: David Herlihy, ed., *Medieval Culture and Society* (New York: Harper & Row, 1968), pp. 42-52.

התהליך ששינה את מעמדם ואורח-חייהם של העבדים יחזור על עצמו מאוחר יותר, כמעט תג לתג וכתוצאה ממערך של סיבות דומות, גם אצל הוואסאלים. הוואסאלים היו במקורם בני-לוויה (*comitatus*) של אדם חזק, שנלחמו בשירותו וסעדו לשולחנו של הנגיד שלהם. בהדרגה ראו גם הנגידים, שנוח יותר להעניק לכל אחד מבני-הלוויה החמושים אחוזה, שעליה יוכלו הוא ומשפחתו להתקיים, מאשר להחזיק אותם סמוכים לשולחנם. הם הניחו, שבן-הלוויה החמוש ימשיך לשרת את הנגיד, שהעניק לו אחוזה למחייתו, ממש כשם שהעבד, שקיבל מאדונו נחלה קטנה וחייב לו שירותי עבודה, ממשיך לעבוד בדומנה שלו. אך חובות הוואסאלים היו שונות לחלוטין מאלה של העבדים: במקום עבודה חקלאית בזויה – שירות צבאי, נוכחות בחצר האדון, ו'מתן עצה' לאדונו. יתר-על-כן: הנחלה, הפיאודום¹⁶ שקיבלו הוואסאלים, לא היתה נחלה איכרית קטנה; כרגיל היתה זו אחוזה שלמה, גדולה או קטנה. אלה הם הבדלים כבדי-משקל. כתוצאה מהם, הוואסאל והאריס סווגו באופן שונה לחלוטין. אך אם נתבונן בדברים מנקודת ראות כלכלית גרידא, נמצא דמיון בסיסי בעמדתם של שני המעמדות הללו. תחת שלטונם של המלכים הנורמנים הראשונים, נאלצו מנזרים אנגליים רבים – לאחר שניסו להחזיק אבירים חמושים במנזר ולהאכיל אותם על חשבונם – לשנות את דעתם ולהקצות לאבירים נחלות פיאודליות, שאותן קרעו מתוך אדמות המנזר. בין אם היה הדבר לרוחך ובין אם לאו, הסביבה החברתית, מפסגת הסולם החברתי ועד תחתיתו פעלה נגד ה'פרבנדה', נגד שיטת החזקת אנשים סמוכים לשולחןך במשק ביתך.

חבורות העבדים שחיו על האחוזות הגדולות הידלדלו משנה לשנה, משום שאדוניהן היו הופכים את העבדים יותר ויותר לאריסים, "משכנים" אותם כפי שנהגו לומר, בהעניקם לעבד בקתה משלו (*casa*) וכמה שדות.¹⁷ תהליך זה צימצם בוודאי את היקפם של השטחים, שאותם עיבד האדון עד אז במישרין. הדומנות של המאה התשיעית נראת בעינינו רחבות-ידיים, אך אנו מוכרחים להניח, כי היו קטנות למדי בהשוואה ללטיפונדיות שקדמו להן. לפעמים גם שיחררו באותה הזדמנות את העבד, שהפך עתה לאיכר, אך לעתים קרובות הוא נשאר מבחינה משפטית עבד.

גם בתקופות קדומות יותר העניקו לעבדים לעתים חלקות אדמה לעיבוד. אך בזמנו של וארו (*Varro*), בן-זמנו של קיקרו (*Cicero*), לא היו נותנים להם כרגיל נחלות בגודל רגיל אלא מעניקים להם בתור פרס על שירות טוב רק פיסת אדמה, שמספיקה כדי להחזיק כמה ראשי-בקר. במאה הראשונה לספירה מצא טקיטוס (*Tacitus*) בגרמניה – או חשב שהוא מוצא – עבדים, המחזיקים ב-*penates* [שדות] משלהם; הוא ציין, שהדבר מנוגד למנהג המקובל ברומא (יכול להיות, שמה שבאמת מצא לא היו עבדים אמיתיים, אלא דרגה גבוהה יותר של אנשים משועבדים, נתיני עם כבוש או עבדים משוחררים, שלהם קראו הגרמאנים *laeti, lidi*).¹⁸

המנהג התפשט כנראה זמן קצר לאחר תקופתו של טקיטוס. משפטנים רומיים, שכתבו בסביבות שנת מאתיים לספירה, מתייחסים אליו כתופעה מוכרת, והוא המשיך והתפשט בתקופה שלאחר מכן. המדיניות הקיסרית עזרה לחזק אותו. כפי שנראה, המימשל המרכזי של האימפריה הרומית, הלהוט לשמור על הספקה חקלאית שוטפת ולהקל על גביית-המיסים, החליט בימי הקיסר קונסטנטין, שה-*coloni*, החקלאים החופשיים, חייבים להישאר בחוותיהם מדור לדור, ועל המחכירים נאסר לגרשם.¹⁹ כדי שתוכניתו לא תידון לכישלון, חייב היה המימשל המרכזי לקחת בחשבון את הקבוצה החשובה עתה של *servi casati*. חוק, המתייחס במפורט למדיניות הקודמת ביחס ל-*coloni*, אסר כבר בשנת 375–376

¹⁶ אנגלית: *fief*, לטינית של ימי-הביניים: *feudum*.

¹⁷ מכאן שמם בלטינית: *servi casati*, 'עבדים היושבים בביקתות', באנגלית: *huted slaves*.

¹⁸ "את שאר עבדיהם אין הם מעסיקים לפי מנהגנו [*non in nostrem morem*] לפי חלוקה קבועה של שירותים במשק הבית; כל עובד מושל בנחלתו או בביתו [*suam quisque sedes, suos penates regit*]. אדוניו דורש ממנו שירותים כדרוש מאריס [*colonus*] שיעור קבוע של דגן, צאן, או בד, ועד כאן מציינת העבד. שאר התפקידים במשק הבית ממלאים האשה והילדים. הלקאת עבד, ענישתו בכבילה ובעבודת-פרך – מעשה לא-שכיח הוא." טאקיטוס, גרמניה, תרגום שרה דבורצקי (ירושלים: מוסד ביאליק, תשכ"ה), פיסקה כה.

¹⁹ קונסטנטין "הגדול", קיסר רומא (324–327), שבאדיקט מילנו התיר לכנסיה הנוצרית לפעול. התעודה המצוטטת: מתפללים, לוחמים, עמלים, כרך ב, עמ' 326–327.

למכור "עבדים כפריים, אשר שמותיהם מופיעים ברשימות משלמי-המס", בלי האדמה שעליהם הם יושבים. באופן זה רק מנעו מן האדון לעשות כסף קל מעבדיו על-ידי מכירתם בלי האדמה, שלה היו קשורים. בתוך הקבוצה המשועבדת, שנקשרה באופן זה לאזור מסוים, יכול היה לנהוג כרצונו; אך ככל הנראה נשללה ממנו מאוחר יותר זכות חשובה, אשר נדמה היה שהיא מהות הבעלות על עבדים – הזכות להעביר את כוח-האדם של הטנורות הללו למשימות אחרות. פיסת העדות הרלוונטית אבדה לנו: איננו יודעים אם עיקרון זה התבסס בעזרת חקיקה קיסרית או באמצעות פרשנות המשפטנים, אך קיומו הוא מעבר לכל ספק, שכן לאחר נפילת הקיסרות המערבית ביטל אותו תיאודוריק (Theodorich)²⁰ באיטליה בעזרת צו מיוחד שהוציא. פעם עובד-אדמה – תמיד עובד-אדמה: כלל זה חל מעתה הן על האדם החופשי והן על העבד. במלים אחרות, בין אם חולקה הליטיפונדיה כדי ליצור נחלות לעבדים, ובין אם קרעו ממנה חלקות עבור אנשים חופשיים ממעמד נמוך, מעתה אי-אפשר היה מבחינה משפטית להנהיג מחדש את שיטת עיבוד-האדמה על-ידי חבורות עבדים. איננו יודעים אמנם, באיזו מידה הוצא דבר-חקיקה זה אל הפועל. כיוון שנחקק לקראת קיצה של הקיסרות, היו ימיו בכל מקרה קצרים, ועוצמתם של הכוחות הכלכליים היתה בלי ספק גדולה מזו של חוק כלשהו. אך יש לנו סיבות טובות לשער, שהפיכת עבדים לאריסים נמשכה גם לאחר גלי הפלישות, במשך מאות השנים הראשונות לקיומן של ממלכות הברברים.

הבה ננסה לגבש לעצמנו תמונה ברורה ככל האפשר בדבר מצבו של העבד ה"משוכן בביקתה". מנקודת מבט משפטית טהורה, הוא נשאר עבד, אלא אם כן שולח לחופשי באופן רשמי. בתור עבד, היה כפוף למרותו השרירותית של אדונו; היה פסול עקרונית מלהופיע בבתי-המשפט; בממלכות הברברים היה פסול מהשתתפות באסיפת האנשים החופשיים; והוא היה בלתי-כשיר להצטרף לאחד מן המיסדרים הקדושים של הכנסייה. במקורו של דבר, האדמה אותה עיבד לא היתה בשום מובן שלו: לא היתה זו אלא פיסת אדמה, שנקרעה מנחלת אדונו, וזה יכול היה לקחת אותה חזרה כרצונו. סקרי-האחווה הקרולינגיים עדיין ממשיכים ואומרים, שאנשים אלה "חייבים לשרת בכל עת שיידרשו לעשות זאת". לחלקותיהם, שהיו על-פי שיטת הסיווג הקדומה מאנזות משועבדות, היו חובות מוגדרות, לרוב בזויות מאוד. גם אם החזיקו בדרך מקרה במאנזות חופשיות, אפשר שנשותיהם היו חייבות לעבוד בטווייה או לשרת בבתי-המלאכה של האדון – דבר שאי-אפשר היה לדרוש מנשים חופשיות.

אך בפועל נראו הדברים אחרת. האדון "שיכן" את האנשים שנהג להחזיק על-חשבוננו, משום שהדבר השתלם לו. לא היתה סיבה, שלא יניח להסדר הזה לעבור בירושה. מטרת המהלך כולו היתה ליצור מצב, שבו האדם הכפוף לו יהיה אחראי בעצמו להספקת צורכי מחייתו; כיוון שזה אמור היה גם לשלם לאדון רנטה הן בטובין והן בשירותי-עבודה, הכרח היה להשאיר לו מספיק זמן כדי לעבד את חלקתו, אחרת לא יוכל לחיות ולא לשלם. לפיכך לא הועסקו הוא ושכמותו בדומנה כל העת אלא בגבולות מוגדרים בלבד. כיוון שהוא מעבד את האדמה בעצמו, יש לאפשר לו מידה של יוזמה. החוק הלומברדי, אשר אוסר עליו למכור אדמה ללא רשות אדונו, מתיר לו למכור בקר, אם הדבר יביא תועלת ל"בקתה" שלו; זהו סייג גמיש מאוד. ולבסוף, כיוון שיש ל"עבד ששוכן" משק-בית קטן משלו, שבראשו הוא עומד, והוא מחזיק אולי גם כמה עבדים אחרים כפועלים חקלאיים, הריהו משוחרר באופן בלתי-נמנע מן הלחץ הישיר של אדונו. בקיצור, בתור מי שהוא בעת ובעונה אחת עבד ואריס, סביר שבסופו של דבר יהפוך להרבה יותר אריס מאשר עבד. חובותיו הוסדרו בהדרגה על-ידי כללים מנהגיים, אשר למרות שלא היו זהים בדיוק לכללים שחלו על אנשים חופשיים, הרי הלכו והידמו אליהם עם הזמן. וכיוון שכל חברת ימי-הביניים נשלטה על-ידי ההשקפה, שכל מה שהיה נהוג משכבר הימים הוא נכון, הפרת נוהגים אלה – המפורטים בסקרי האחווה – הפכה במהרה לחטא, ומאוחר יותר, לעבירה. ההגמונים שנאספו בשנת 858 לסינוז של קיאָרסי (Quierzy) מבחינים היטב בדבריהם בין העבדים המלכותיים לבין ה-*coloni*, האריסים החופשיים; הם פונים ללודויג הגרמני במלים הבאות: "הורה לאנשיך שלא יתבעו מהם יותר מאשר נתנו בימי אביך." בשנת 905 אסר ה-*missus* [השליח] המלכותי על אב-המנזר על-שם אמברוזיוס הקדוש (Ambrosius) במילנו לכפות על עבדיו שבלימונטה (Limonta) עול כבד יותר מזה שהיה מוטל עליהם, כאשר עוד היו שייכים למלך. החל במאה

²⁰ תיאודוריק "הגדול", שפלש לאיטליה בראש האוסטרוגותים והפך שליטה היחיד מבירתו ראווונה (493–526).

התשיעית ובראשית המאה העשירית ניתן להבחין, כיצד דירוגיהם המשפטיים השונים של מעבדי הקרקע המשועבדים מתחילים להתמזג לכלל מעמד אחד, למרות שבתחילה השתייכו הם וחלקותיהם למעמדות רחוקים זה מזה. אך התהליך עוד היה רחוק מסימו. רוב סקרי-האחווה עדיין מסרבים לבלבל מאנזות משועבדות וחופשיות. המינוח הרשמי והכלליים המשפטיים, על סגנונם המשפטי הקפדני, נאחזים ככל יכולתם בקו המפריד אריסים חופשיים ממשועבדים. אך המנהג והשפה המדוברת מחו כבר את הקו הזה כמעט כליל.

מוזר הדבר שבתהליך מיוזג זה – אשר התרחש באותה תקופה יצירתית גדולה, במאות העשירית והאחת-עשרה, ואשר את מהלכו איננו מכירים לפרטיו משום שמעט תעודות נשתמרו מתקופה זו – לא גרם להיעלמותה של המלה *servus* (שהפכה בשפות הרומאניות ל-*serf*) ואף לא להכחדתו הגמורה של רעיון העבדות. איננו עוסקים כאן בהיסטוריה הממשית של הצמיתות (*serfdom*) בימי-הביניים. אך שרידתו למשך אלף שנים כמעט של מלים, שנדמה היה שהן מזכירות עבדות, יכולה לגרור בעקבותיה – כפי שאכן קרה – טעויות כאלה [דהיינו, זיהוי חלקי של צמיתות עם עבדות], שמתבקש לשרטט במהירות את קווי-ההתפתחות העיקריים.

בין נתיני הסניוריה במאות השנים-עשרה והשלוש-עשרה היו אנשים רבים – רבים יותר ממניין העבדים הקרולינגיים, בין "משוכנים" ובין אם לא – אשר נחשבו כמי שאינם נהנים מאותו סטאטוס משפטי הקרוי 'חירות'. עם זאת, ה-*serfs* הצרפתיים או האיטלקים, ה-*Eigene* הגרמניים וה-*bondmen* האנגלים – כולם אינם בבחינת עבדים, וככלל, אין הם אפילו צאצאי עבדים. אין הם עבדים במובן המשפטי, משום שאין הם שייכים על גופם וחפציהם לאדון; יחסיהם עם אדונם מעוגנים בנוהג המשפטי; הם מחזיקים בנכסים משלהם, ואין הם נחשבים לבני-אדם משוללי כל זכויות. עוד פחות מכך אפשר להחשיב אותם לעבדים במובן הכלכלי: אין הם חיים על נחלת-האדון; הם מחזיקים בשדות משלהם, שתמורתם הם משלמים בתשלומים ובשירותי-עבודה – בקיצור, הם אריסים. אפילו 'צמיתי היום' בגרמניה,²¹ שאינם מוכרים בשאר חלקי אירופה פרט לסרדיניה – היו חייבים אומנם שירותי עבודה יומיים, כפי ששמש מלמד, אך דמו לעובדים הרבה יותר מאשר לעבדים; הם החזיקו בביקתה משלהם ובחלקת אדמה לעיבוד.

מה שבאמת השתנה, הוא עצם תוכנם של המושגים 'חופשי' ו'בלתי-חופשי'. מעתה מאילך האדם 'חופשי' נחשב לזה הרשאי לבחור לעצמו את אדונו – כפי שעושה הואסאל, אשר שבועת-האמונים שלו לאדונו (הומאז)²² אינה עוברת בירושה אלא יש לחדשה, בשעה שאדון אחד יורש את משנהו. אם לא יחדש את שבועת-האמונים יאבד הואסאל את נחלתו, את הפיאודוס שהוענק לו, אך תיאורטית לפחות הוא עושה זאת מרצונו החופשי. כך נוהג גם אותו איכר, אשר קשור לאדונו רק בכך שהוא מחזיק איזו חלקה מטעמו או חי במקום כלשהו הכפוף לו. זהו מצבם המשפטי של האיכר החופשי (*libre vilain*) הצרפתי, של ה-*Landsasse* הגרמני ושל ה-*socman* האנגלי. האדם 'משועבד' לעומת זאת, הוא אדם הקשור לאדונו בקשר שהוא אישי ועובר-בירושה, קשר הכרוך באופן מסוים בגופו משעת לידתו, ומשום כך הוא נחשב משפיל ומצר את צעדיו בחברה.

כך לבשו תפיסות משפטיות עתיקות בדבר חירות ושעבוד דמות חדשה. הדבר התרחש ככל הנראה בתקופה מאוחרת יחסית; המונחים קיבלו את משמעותם החדשה בתוך סניוריות, שלבשו כבר את צורתן המוגמרת, כלומר סניוריות נטולות עבדים. נוכל אפילו לומר, שהן מניחות-מראש את היעדרם של עבדים, שכן שינוי משמעות כזה במובנם של המושגים התאפשר רק משום שהעבדות עצמה איבדה את תוכנה העתיק.

עובדות אלה הן רבות-משמעות, אך אין לשכוח שהן נוגעות להיבט אחד בלבד של האחווה, ואולי לא להיבט החשוב ביותר. אם נאמץ לרגע את המינוח המקובל בסקרי-האחווה הקרולינגיים, עליית המאנזות המשועבדות מוסברת במלואה על-ידי שקיעת העבדות וחבורות-העבדים. ירידה זו מספיקה לפיכך כדי להסביר כיצד התהווה אותו טיפוס נדיר

²¹ גרמנית: *Tageschalkeen*; לטינית: *servi cotidiani*.

²² צרפתית: *homage*; לטינית: *homagium*.

אחווה, המורכבת ממאנזות משועבדות בלבד, כמו למשל הסניוריה של דראנסי, שהחזקה במאה התשיעית על-ידי מנזר סן מור-דה-פוקסה. אך אין די בה כדי להסביר את התהוותם של טיפוסי הסניוריה האחרים.

היה בוודאי מספר ניכר של מאנזות חופשיות, אשר התהוו בצורה דומה לזו שתוארונו: הן היו חלקות עבדים-לשעבר, ששוחררו בעת שקיבלו לידיהם את האדמה לעיבוד. העבד שיצא לחופשי נשאר כמעט תמיד קשור לאדונו הקודם, שהפך עתה לפטרונו, בעוד שהוא הפך עתה לאריס האדון, אם לא היה אריס כבר קודם לכן. אי-אפשר להבין, מדוע אדונים רבים כל-כך שילחו את עבדיהם לחופשי במהלך המאות הראשונות של ימי-הביניים, אלא אם כן נזכור, שבין האדון לעבדו לשעבר המשיכו להתקיים יחסים של כפיפות טנוריאליית ואישית. עם שילוח העבד לחופשי לא איבד האדון את כל זכויותיו על האדם; אופייה של כפיפותו השתנה. בקצרה, התנועה לקראת 'חירות' היתה בה בעת ובעונה אחת אפיזודה נוספת בתהליך שקיעת שיטת הלטיפונדיות, אשר הוחלפה בהדרגה במשטר של עיבוד אדמה על-ידי איכרים משועבדים. כן סביר להניח, שבשעה שפיצלו את הדומנות שלהם, נטו בעלי-האדמות הגדולים "לשכן" כמה מעבדיהם המשוחררים חסרי-האדמה או שסולקו מאדמתם, על כמה מהחלקות שנוצרו בתהליך. דבר זה היה מוביל ליצירת מאנזות חופשיות נוספות. אך האם נוכל באמת להניח שכל או אפילו רוב החלקות הקטנות – אשר למרות שהיו משועבדות, היו מכונות 'חופשיות' – יכלו להתהוות באחת משתי הדרכים הללו? פרט לכך שהטקסטים שבידינו מספרים בכמה מקרים סיפור שונה לגמרי, גם שיקולים של סבירות מדברת נגד היפותזה כזו. האם נוכל לתאר לעצמנו חברות כשלנו, המורכבות באופן בלעדי מהמוני עבדים, פה ושם כמה שכירי-יום, ומעליהם קומץ אדונים?

עלינו להסביר אם-כן, כיצד איכרים רבים מספור, שהיו מבחינת מעמדם המשפטי בני-חורין במוצאם – בני-חורין במובן הראשוני, כלומר לא-עבדים – הלכו ונלכדו בסבך הזיקות של האחווה. זוהי השאלה המכרעת.

4. השלטון המרכזי ועליית האחווה: מן הקולונט להענקת החסינות

רק כמה מאות שנים נדרשו כדי להפוך את רוב העבדים לאריסים. זמן ארוך הרבה יותר עבר, בטרם הפכו האיכרים כמעמד חברתי לאריסים. אפילו באותם אזורים שעברו 'סניוריאליזציה' מוקדם מן האחרים, קיומן של סניוריות מוגמרות מן הטיפוס הקלאסי בתקופה הקרולינגית, אין פירושו, שלא התקיימו בצידן גם דפוסים אחרים של ארגון חברתי באזור הכפרי. אמריקה הלטינית של ראשית המאה התשע-עשרה מספקת את הדוגמא ההולמת ביותר להשוואה עם מצבו של האזור הכפרי האיטלקי או הפרנקי בימי-הביניים המוקדמים: ה-haciendas, האחוזות של מכסיקו או צ'ילה על כפרי ה-peons [ה'אריסים'] שלהם המשועבדים להן מעולם לא יצרו רשת הדוקה עד כדי-כך, שלא נותרו ביניהן כיסים של מעבדי אדמה זעירים בלתי-תלויים.

בכמה מן הפרובינציות הצרפתיות, כגון בבורגונדיה, שביחס אליה יש בידינו עדויות רבות, נוכל להבחין בבירור בתהליך השתלטותה של הסניוריה על האיכרות – תהליך ממושך ומייגע, שאף בסופו נותרו היחסים עם הנכבשים לא-ברורים ובלתי-יציבים עד עצם המאה השלוש-עשרה. תהליך השתלטות זה ניכר בבירור עוד יותר באנגליה, ובאזורים נרחבים של אירופה המערבית לא הושלמה השתלטות האחווה על האיכרות מעולם. איטיותה של תנועה זו מאפשרת להיסטוריון לוודא את קיומה ולאמוד את התקדמותה בנקודות רבות; מצד שני, איטיותו של התהליך סיבכה אותו מאוד, כיוון שהוא חצה שורה של מערכות חברתיות שונות מאוד זו מזו. משום כך יש להיזהר ולא להעתיק באופן אוטומטי לעבר רחוק ואפוף ערפל עובדות, שקיומן הוכח ביחס לעידן מאוחר ומתועד יותר. המתודה הטובה ביותר תהיה לבחון כסדרם את הכוחות הפועלים השונים, שבתוצאות פעולתם אנו יכולים להבחין.

היסטוריונים בדורות קודמים הקדישו תשומת-לב מיוחדת לחלקה של המדינה בתהליך השתלטותה של האחווה על האיכרות, כנראה משום שהשפע היחסי של מעשי חקיקה שהגיעו לידינו איפשר לעקוב יותר מכל אחר היבט זה. אך בעניין זה יש להבחין היטב בין שתי תקופות עיקריות – המאות האחרונות של הקיסרות הרומית מחד גיסא ועידן הממלכות הברבריות, הקיסרות הקרולינגית ושקיעתה מאידך גיסא.

מבחינתנו, המוסד הרלבנטי החשוב ביותר של הקיסרות הרומית המאוחרת הוא כמובן הקולונט (*colonus*) – אך יש לדייק בשימוש במונח זה, שכן שימוש בלתי מדויק בו כבר גרם נזק מספיק למחקר. פירוש המלה *colonus* היה במקורו פשוט 'עובד-אדמה'. כבר בתקופה מוקדמת השתמשו במונח כמובן ספציפי יותר כדי לציין אדם המעבד אדמה עבור אדם אחר, אריס, ובהקשר הנוכחי: חוכר [*tenant*]. התרחבות הקולונט מציינת במובן זה את תהליך התרבותן של חלקות-אדמה קטנות משועבדות, האופייני כל-כך לעולם הרומי החל במאה השנייה לספירה. אך ודאי יהיה זה נכון יותר לייחס למונח אותו מובן משפטי חמור, שאותו ניתן למצוא בחקיקה של המאות הרביעית והחמישית לספירה.

החל בימי הקיסר קונסטנטין, ואולי מעט קודם לכן, חל שינוי מהותי במצבם של אותם מעבדי-אדמה, שלא היו בעלי החלקות שעובדו: החוק קשר אותם מאב לבן לקרקע שאותה החזיקו – לפחות אם החזיקו בה תקופה מסוימת, אשר נקבעה עם הזמן לשלושים שנה. מעתה לא היה ה-*colonus* סתם אדם, המעבד אדמה עבור אדם אחר – כזה היה כבר קודם לכן וכזה נשאר; אך כיוון שעובדה זו גררה בעקבותיה מעתה תוצאות משפטיות חמורות, הפך הקולונט בנוסף לכך לאדם, שאינו יכול לעזוב את הקרקע – ושאישי אינו יכול לסלקו ממנה. מבחינת מעמדו האישי נותר בן-חורין במובן זה, שלא היה עבד לאיש; באופן זה חמק מאות-הקלון של העבדות. המשפט הקיסרי מעולם לא בילבל לחלוטין בינו לבין העבד 'ששוכן בביקתה'. אך פיקציה משפטית עיקשת עשתה מן הקולונט עבד לחפץ – לשדותיו שלו, לרגבי-האדמה שבהם דבק, כפי שנהגו לומר, עד כדי כך שאי-אפשר היה לנתק אותו מהם "אפילו לרגע אחד". בקצרה, כשאנו עוסקים בקולונט במובן זה, אין מדובר בנוהג הכלכלי גרידא של חכירה, מוסד אוניברסאלי כמעט, שהיקפו משתנה מתקופה לתקופה. אנו עוסקים במוסד משפטי מוגדר היטב ובעל משמעות רבה בתקופה היסטורית נתונה.

תקדימו ההלניסטיים של המוסד אינם מענייננו כאן. התהוותו וכוחו נבעו לא מעברו הקדום אלא מתוך הסביבה שבה פעל. הוא הונהג כמרכיב במנגנון מוסדי שתוכנן בקפידה, במסגרת תכנית מקיפה לעיצוב הסדר החברתי, שנהגה על-ידי ממשל הנתון במגננה. הקיסרות הרומית דמתה לעיר נצורה; נדמה היה, שאפשר לבסס את הביטחון על משמעת קפדנית, על אספקת מזון המאורגנת באופן שיטתי ועל הכנסה סדירה ממיסים. הקיסרים או אנשי המימשל המרכזי לא ראו דרך טובה יותר להשיג מטרות אלה מאשר לקשור כמעט כל אדם למרכז הגיוס ולמכסת המס שלו בעבודות שאין להתירן, עבודות העוברות בירושה: את הדקוריון (*decurion*) חייבו להחזיק במשרתו המוניציפאלית (כאן מצביעים החוקים עצמם במפורש את ההקבלה לקולונט); את החייל קשרו לצבא; את בעל-המלאכה – לאגודתו (*collegium*), ואת מעבד-האדמה – לשדותיו.

אמצעי-כפיה אלה לא נועדו לתמוך באינטרסים של בעלי-האדמות הגדולים. הם חייבו גם אותם ומשום כך קוממו אותם. מעתה ואילך לא יכלו להשתלט מחדש על חלקת-אדמה שניתנה לעיבוד לקולונט כדי להגדיל את הדומנה שלהם, להחליף את האריס באחר, טוב יותר, להקצות חלקים שוממים של האחווה (*villa*) שלהם לאיכרים שנמלטו מאדון אחר – בלי להפר בכך את החוק. עם זאת, החקיקה החדשה בכללותה לא יכלה להיחשב בלתי-רצויה מבחינת בעלי-האדמות הגדולים. מבחינה מסוימת הם הקדימו אותה במעשיהם, בכך שעשו פשוט שימוש בלחץ, שיכולים אנשים חזקים להפעיל על החלשים – עד כדי-כך, שניתן לראות בחוקי הקולונט תחיקה מעמדית. דבר חקיקה משנת 244 מראה, כי לאמתו של דבר כבר בתקופה מוקדמת זו נהגו בעלי-אדמות לנסות להחזיק בניגוד לחוק באריסים או ביורשיהם על אדמותיהם לאחר תום תקופת-החכירה שלהם, ו"לעתיים קרובות" היה צורך להכריז על כך שנוהג זה הוא בלתי-חוקי. כל זאת משום שבעיית אספקת כוח-העבודה החמירה בקיסרות, שאוכלוסייתה התמעטה והספקת העבדים בה הואטה. לו נמצא ברשותך אדם עובד, לא היית נותן לו לעזוב בקלות. תארו לעצמכם בימינו שיטת פיקוח, שבה המעסיק אינו יכול לפטר את עובדיו, והעובדים אינם יכולים לעזוב את מקום-עבודתם. אין ספק ששיטה כזו היתה נוגדת את עקרונות הליברליזם הכלכלי, מפריעה להתרחבות העסקים (פרט לרכישת חברות מתחרות) – אך היא היתה ודאי הופכת כל מקום-עבודה כזה לקבוצה ממושמעת, יציבה במיוחד, שבה סמכות המעסיק כלפי העובדים, שיכלו מעתה לעבוד למחייתם רק במפעלו, היתה גדלה במידה ניכרת – במיוחד אם החוק לא היה קובע את רמת השכר של העובדים. והנה, בתקנות הקיסריות העוסקות בקולונט לא נאמר מעולם דבר בעניין העול המוטל על האריסים. בעניין זה מפנות התקנות לנוהג המקובל, וכפי שנראה, את הנוהג ניתן היה לשנות בלי קושי מיוחד. השוואה זו אינה תופסת כמובן לכל פרטיה, כיוון שהיא מתעלמת מהבדלים

בסביבה החברתית בין התקנות המודרניות ההיפותטיות ובין התקנות הרומיות בעניין הקולונט. אך אולי תוכל ההשוואה לעזור לנו לתאר לעצמנו את הדרך שבה קשירת הקולונט לקרקע חיזקה באופן אפקטיבי מאוד את כפיפותם של החוכרים הזעירים לאדונם. המוסד שהתהווה באופן זה יצר בסופו של דבר זיקה בלתי נפסקת בין מעבד האדמה לבין בעל האחוזה, זיקה אשר קודם-לכן נחשבה כנראה כרגיל לזיקה זמנית, הניתנת להתרה. הוא הפך התחייבויות, המעוגנות בחוזה פרטי בין האיכר החוכר לבעל האדמות – לכללים של המשפט הציבורי, אשר לאכיפתם הקדישה המדינה את כוחותיה, שעדיין היו לא מבוטלים.

יתרה מזו. במישור אחר גרמה המדיניות הקיסרית ביחס לקולונט בסופו של דבר להכבדת עולה של האריסטוקרטיה על האיכרות. אין פירוש הדבר, שהקיסרים אימצו אי-פעם את העיקרון של שליטה באמצעות קאסטה של אדונים בעלי סמכויות מעין-שיפוטיות. להיפך: תמיד הוכיחו, שהם מתנגדים לכל התערבות ביחסים שבין הריבון ובין נתיניו מצידם פטרונים או מנהיגים מקומיים. אך פקידי-המימשל היו מעטים מדי, והמנגנון המנהלי מסורבל מדי מכדי לאפשר לשלטון המרכזי גישה ישירה ותמידית להמונים. בין אם רצו בכך ובין אם לא נאלצו הקיסרים לעשות שימוש בבני המעמדות העליונים כדי לשלוט בנתיניהם.

עובדה אופיינית מאוד היא (פרט לכמה כללים מיוחדים של המזרח ההלניסטי, המבוססים על מסורותיו המיוחדות), שלא כל האיכרים – כפי שדורש זאת ההיגיון – אלא רק החוכרים, נקשרו על-ידי החוק לקרקע. זאת משום שבמקרה של החוכרים אפשר היה להניח לרשות קיימת לטפל בעניין, ואם הופר החוק, ניתן היה לתבוע לדין אדם בולט-לעין, את בעל-האדמות הגדול. אך חמורה עוד יותר היתה העובדה, שבעל-אדמות זה היה גם אחראי לגביית המיסים מהאריסים שלו, במיוחד אם נתאר לעצמנו כמה העיק עול המס על משלם המסים ומה חמורים היו הקשיים הפיננסיים של המימשל. רק הרישום ברשומות המס איפשר לשיטה לפעול. צו משנת 399 מעניין במיוחד מבחינתנו, משום שהוא מתייחס למערב האימפריה; הוא מיועד לפרפקט הפרטוריאני של הגאלים וקובע, שה-*coloni* הם ה"פלבאים, המוקצים על-פי הרישום לאחוזה". המלה העתיקה *colonus* היתה רב-משמעית, שכן כפי שראינו, ציינה אדם המעבד קרקע השייכת לאחר; כיוון שכך, במסמכים המתייחסים להסדרים פיסקאליים כאלה, נטתה הלשון הטכנית-משפטית יותר ויותר לתאר את החוכר, הקשור לקרקע שבה החזיק יותר משלושים שנה, בעזרת המונח המדויק יותר *colonus adscriptitius* ("חוכר כבול לקרקע") או פשוט *adscriptitius*.

הסתמכות כזו על שיתוף-פעולה מצידם של בעלי-האחוזות היתה כרוכה בסכנות רבות כל-כך לשלטון המרכזי והיתה קשורה באופן כה הדוק בעקרונות הקולונט, שכאשר ניסו קיסרי השושלת ההרקליאנית בתקופה מאוחרת יותר לתקן את מנגנון המדינה הרומית בקיסרות המזרחית, הגיעו למסקנה, שיוכלו לעשות זאת רק על-ידי אימוץ מדיניות אגרארית שונה לחלוטין מזו שתוארה לעיל. הם החלו לפיכך לעודד את פעילותן של קהילות איכרים בעלות ממשל עצמי. בקיסרות המערבית מעולם לא היה סיפק בידי הקיסרים להפוך את המנגנון על פיו.

מבחינת מעבד האדמה, היו לקולונט בלי-ספק כמה יתרונות. לא היה לו אמנם ביטחון, שיוכל להחזיק באותו משק לעולם-ועד: לפי החוק, הוא היה קשור לכלל האחוזה (*fundus*) ולא לחלקה מסוימת בתוכה, ולכן מותר היה להעביר אותו מחלקה אחת לאחרת. אך עם זאת, לפחות היה בטוח, שאי אפשר יהיה לנשל אותו מן האדמה. הוא לא היה חשוף עוד לסיכון להפוך לאותו אדם נשפל מכל – אדם חסר אדמה. אך העובדה, שלא היה רשאי להחליף את מקום מושבו כרצונו כה הזכירה את מצבו של העבד, לתלותו באדם חזק היו היבטים משפילים כל-כך – שמאפיינים אלה של מצבו גררו אחריהם במהרה שורה של הגבלות נוספות. מכלול זה של הגבלות הפך לקנה המידה, המגדיר מעמד חברתי חדש, אשר למרות היותו "חופשי" בתיאוריה ניצב בתחתית המידרג החברתי. ספרי החוק העתיקים עוד דיברו על ה"פטרון" (*patronus*) של ה-*coloni* – כינוי קלאסי לאדם שיכול לתת הוראות לבן-חסותו החופשי עדיין; לעומת זאת, החיבורים המשפטיים המאוחרים קוראים לו "אדון" (*dominus*), כפי שנהגו לכנות את זה המחזיק בעבד. היתה זו תמורה לשונית רבת-משמעות. כבר באחת התעודות הקדומות ביותר העוסקות במוסד הקולונט, איים הקיסר קונסטנטין על *coloni* המבקשים לברוח בכבילה בשלשלאות. זה היה העונש המקובל לעבדים בורחים. מאתיים וחמישים שנה לאחר מכן יכול היה הקיסר יוסטיניאן כבר לכתוב, שלא ברור מצבו של מי גרוע יותר, של העבד או של ה-*adscriptitius*.

כאלה היו החוקים. היינו רוצים מאוד לדעת, באיזו מידה הוצאו גם אל הפועל, במיוחד אותם חוקים הקושרים את ה-*coloni* לקרקע, אשר אכיפתם הצריכה פיקוח משטרתי מפותח. ודאי היו מקרים לא-מועטים של שימוש לרעה בחוקים, ואלה ודאי התרבו עם שקיעת האימפריה. החברה לא התאימה לסד התקנות שהוטל עליה. במאה החמישית התלונן מיוריאן (Maorian)²³ על "תחבולותיהם של אלה, המסרבים להישאר במעמד שבו נולדו". פיסת-עדות שהגיעה לידינו במקרה מראה, שהיו *coloni* שהצליחו לחמוק מן החלקות שבהן נולדו ולהסתגל אל תוך הבריורקריה האימפריאלית.²⁴ אך חקיקה זו, שרוח מגננה חברתית שורה עליה, ודאי סייעה בסך הכל סיוע חשוב לחיזוק המערכת הטנוריאלית.

מאיך גיסא ברור, שלא החקיקה הקיסרית היא שיצרה את המערכת. החוקים מעולם לא אמרו, שהאיכרים הזעירים חייבים למסור עצמם למרותם של אנשים חזקים מהם; הם רק קבעו, שאדם, המחזיק באדמה השייכת לאחר, לא יורשה לעזוב אותה. כך יישארו הוא וצאצאיו אחוזים לעולם בקשרי השעבוד לפטרון או אדון זה, שיעבוד אשר ודאי כלל הרבה יותר מאשר היחס כלכלי רגיל שבין חוכר לבין בעל-אדמות. לא היה טעם במדיניות כזו, אלא אם כן חלה על קבוצת אנשים נרחבת; היא יכולה היתה לפעול אך בקושי – עצם הרעיון קרוב לוודאי לא היה עולה – לולי היתה מבוססת על מנהגים חברתיים, אשר זה מכבר סללו את הדרך לשעבודם של החלשים. אפילו המשכיות ההחזקה בטנורה והעברתה בירושה היו בפועל תופעה נפוצה, זמן רב לפני שנקבעו בחוק, ועוד לפני שמחסור בכוח-עבודה הכריח את בעלי-האדמות הגדולים לאמץ אותן. בימי הקיסרים מן השושלת האנטונינית לא היה צורך לנסח חוקים כאלה של קונסטנטין; בימיהם תיארו עצמם חקלאים על דומנה אפריקנית כ"ילדים שנולדו וגדלו על קרקע האחווה".²⁵ לא נוכח להבין את שיטת הקולונט, אלא אם כן נניח, שכבר לפני התקיימה מעין סניוריה בצורתה העוברית.

אף שחוק אימפריאלי קבע מפורשות, שיש להצמיד את הקולונט לקרקע "לעולם ועד", השפעתה של החקיקה, שעקרונותיה הונחו על-ידי הקיסר קונסטנטין, היתה קצרה מאוד, לפחות במערב – רק כל עוד שרדה הקיסרות או היתה חזקה מספיק כדי לאכוף אותם; לא מעבר לכך. די בכך כדי להזכיר לנו, שאין להגזים בהערכת השפעתה של המדיניות הקיסרית. בממלכות הברבריות נשארו בוודאי ה-*coloni* קשורים לאדוניהם הישנים, ובעוצמה רבה עוד יותר, כיוון שאופיו האישי של הקשר התחזק בחברה, שהבינה בייתר קלות את מושג השעבוד לאדם מאשר את הפיקציה המשפטית הסובטילית של "שיעבוד" לחלקת-אדמה. אך כלל כבילת האריסים לקרקע לא היה בר-ישום, כאשר המדינה לא היתה חזקה מספיק כדי לאתר את הבורחים ולכפות את רצונה במקרה הצורך על אלה שהפיקו רווח מכך שהציעו להם מקלט. העיקרון מחייב יישום אוניברסאלי. אי-אפשר להחזיק באיכרות, הקשורה באופן אפקטיבי לקרקע, בלי סמכות שיטור מרכזית חזקה – כפי שניתן היה למצוא באימפריה הרומית, ברוסיה הצארית ובמידה מסוימת באנגליה תחת שלטון בית פלנטג'נט (Plantagenet), בניגוד למשל למצב בצרפת של המאה השתים-עשרה או ראשית המאה השלוש-עשרה. באיזו סמכות שיטור החזיקו השליטים המרובינגיים או המלכים הלומברדיים? לאמתו של דבר אין ב'חוקי הברברים' ואין בקפיטולרים הקרולינגיים מלה אחת, האוסרת על אריסים לעזוב את אדמתם או האוסרת על האדון לנשל אותם ממנה. זה עניינו של האדון להחזיק בחוכרים, בין באמצעים חוקיים ובין שלא-כדין. העיקרון המשפטי של הכבילה לקרקע נשכח ולא שימש עוד כתו-היכר מבחין של מעמד משפטי. משפט ציבורי חדש התערב עתה בתהליך בדרך אחרת.

הקושי לקיים שליטה ישירה בנתינים, שבו חשה הקיסרות הרומית המאוחרת, הורגש ודאי בחריפות רבה עוד יותר במדינות, אשר קמו על חורבותיו של העולם הרומי. הממלכות הברבריות לא יכלו להפעיל את המנגנון האדמיניסטרטיבי שירשו. השיטה הגרמאנית העתיקה של אסיפות האנשים בני-החורין כמעט שלא תפקדה בעיצומה של תמורה חברתית עמוקה; היא לא הלמה גם ממלכות רחבות-ידיים, אשר היקפן וצרכיהן היו שונים בתכלית מאלה של השבטים הקטנים ובריתות-השבטים שמלפני לפני התנחלות השבטים באירופה המערבית. לבסוף, שקיעת הסחר והמחסור הגובר במזומנים

²³ קיסר האימפריה הרומית המערבית (457–461 לספירה).

²⁴ *Nov. Valentin. III, xvii, I*

²⁵ *C.F. G. VIII, 10570, II, 28, 29*

הלכו והיקשו על החזקת מנגנון גדול של פקידות שכירה – שלא לדבר על הרחבתו; בנוסף לכך, קשיי תקשורת עצומים הכבידו על תפקוד השלטון המרכזי.

נראה, שכבר הממלכה היוזיגותית גילתה כמה מן האמצעים המאפשרים לפצות על העדר שליטה ישירה בנתינים. בזמנם של פפין (Pepin) וקרל הגדול²⁶ החלו הקרולינגים בניסיון שאפתני – שנכשל בטווח הארוך – לנצל את קשרי-התלות, שקשרו כבר אנשים זה לזה, לצורך שמירת הסדר הציבורי. "יפעיל כל אדון לחץ על אלה הכפופים לו, למען ייטיבו לציית לצווים ולהוראות הקיסריים": הוראה זו מתוך הקפיטולר של 810 מסכמת בקיצור נמרץ מדיניות מחושבת לחלוטין.²⁷ אך כבר באותה עת צצו בכל מקום מכוח ההכרח מנהגים, שאותם יכלו הקרולינגים מצידם רק לגבש לכלל שיטה, דבר אותו ניסו לבצע בנחישות אופיינית. ממש בהתאם למסורת הרומית הפקידו הממלכות הברבריות בידי האדונים את החובה לגייס את בני-לווייתם בני-החורין לשירות צבאי, את החובה לגבות מהם אספקה בטובין למען הצבא ולהעביר אותה הלאה וכן את החובה לטפל במסים באותו אופן – במידה ששרדו מסים כלשהם. בתעודות מיוחדות של "הענקת חסינות", אימוניטס²⁸ ויתרו השליטים הפרנקים לעתים גם על עצם ההכנסה ממיסוי, ובמקרים נדירים מאוד גם על כל חובת שירות ציבורי; היה זה צעד מכריע בתהליך שאנו מתארים. אך מבחינה עקרונית, ההיבט החשוב ביותר של הענקות החסינות היה בתחום השיפוט.

ההיסטוריה המשפטית של המדינות הברבריות מסובכת ולוטה בערפל. קשה יותר מכל למתוח את הקו המפריד החיוני והדק לאין-שיעור בין מה שהמשפט קובע ובין מה שקרה באמת. דיון ממצה בבעיה זו אינו בא בחשבון במסגרת זו, אך ניתן לשרטט בקלות כמה מקוויה הכלליים. באמצעות סידרה של פריבילגיות, אשר כונו במדינה הפראנקית "מענקי חסינות", ואשר ניתן למצוא להן מקבילות תחת שמות אחרים כמעט בכל מקום ובמיוחד בבריטניה האנגלו-סקסונית, העניקו המלכים לאדונים מסוימים זכויות שיפוט על אדמותיהם ועל האנשים שחיו בהן, אפילו כאשר אלה נחשבו בני-חורין.²⁹ לאמתו של דבר, הוענקה כנראה החסינות הפרנקית במובן החמור כמעט אך ורק לכנסיות. השאלה, אם אי-פעם הורחבה והוחלה גם על אנשים שאינם אנשי-כנסיה, שנויה במחלוקת בין החוקרים; אם אכן קרה הדבר אי-פעם, היה זה לעתים רחוקות מאוד, שכן קבצי הנוסחאות לשם עריכת מסמכים רשמיים אינם מזכירים אותו. אך לתוצאה דומה הביאו גם המענקים שהרעיף המלך על תומכיו – לעתים בצורת בנפיקיות,³⁰ לעתים בצורת מתנות, שאינן כרוכות בתנאים כלשהם. גם הדומנות המלכותיות, אשר נמצאו בפיקוחם של מנהלי-אחוזה משלהן, הוצאו במידה רבה מתחום שיפוטם של באי-כוחו הרגילים של המלך. מעמדן המשפטי המיוחד של הדומנות המלכותיות הוא זה שסיפק את הדגם המשפטי, שעל-פיו נוסחו במקורו של דבר "הענקות החסינות" למוסדות הכנסייתיים. כאשר דומנה מלכותית כזו הוענקה לאדם פרטי, היא ניתנה כרגיל "על מלוא החסינות" ממנה נהנתה עד לאותה עת, כפי שאומרות התעודות. סביר להניח, שחלק הארי של נכסיהם הקרקעיים של גדולי הממלכה בא להם בדרך זו, מרוחב-ידו של השליט. כבר בתקופה מוקדמת יכלו בוודאי רבי הממלכה להרחיב את היתרונות, שמהם נהנו באותו חלק של נחלותיהם שקיבלו במתנה מן השליט, גם לאדמותיהם שלהם, אלה שקיבלו בירושה. לעתים קיבלו רשות לעשות זאת מן השליט, שהעניק להם אותה במפורש, ולעתים פשוט קבעו עובדות שלא כדין. כל מיני סיבות הניעו את השליטים להעניק הרשאות כאלה או להשלים בשתיקה עם מעשי השתלטות כאלה: יראת שמים, או אם תעדיפו ניסוח אחר – הדאגה לגאולת נשמתם, כאשר היה מדובר בסניוריות כנסייתיות; לחץ האריסטוקרטיה, הלהוטה להרחיב את סמכויותיה ויותר מכל – למנוע מפקידי המלך השנואים לחדור לאדמותיה (זה היה עיקר "הענקת החסינות" הפרנקית); ולבסוף, העובדה שכבר הזכרנו: אף שליט לא היה מסוגל

²⁶ פפין הקצר, מלך הפרנקים (741–768), מייסד השושלת הקרולינגית ואביו של קרל הגדול, מלך הפרנקים (768–814) וקיסר המערב (800–814).

²⁷ *Capitul. i, No. 64, C. 17*

²⁸ לטינית: *immunitas*, בריבוי: *immunitates*, אנגלית: *immunities*.

²⁹ דוגמאות להסדרי אימוניטס: מתפללים, לוחמים, עמלים, כרך ב', עמ' 520–528.

³⁰ לטינית: *beneficium*, בריבוי: *beneficia*; אנגלית: *benefice*.

לפעול באופן אפקטיבי בתחומים אלה, בין בעצמו ובין באמצעות נציגים נאמנים. הוויתורים המלכותיים הכלולים בהענקות החסינות לא הקיפו את כל זכויות השיפוט. לבתי-הדין נשמרה הזכות להתערב במקרים מוגדרים ובפשעים מסוימים, כך שחובתו היחידה של מי שקיבל חסינות כזו היתה לדאוג לכך שאלה הכפופים לו יופיעו בפני בית-הדין. המלכים ודאי הניחו, שבשעה שהם מעניקים חסינות כזו הם מקריבים סמכויות, שסביר היה שיאבדו אותן בכל מקרה, כדי להציל את מה שניתן היה להציל. אך כיוון שהמדינה הלכה ונחלשה – ביבשת אירופה, לאחר נפילת הקיסרות הקרולינגית, ובאנגליה בזמן פלישות הדנים – המשיכו האדונים להחזיק בסמכויות השיפוטיות שניתנו להם והשתלטו שלא-כדין על השאר, אם כי היקפם של מעשי השתלטות אלה היה שונה מארץ לארץ.

בדרך זו רכשה לעצמה הסניוריה מכשיר רב-עוצמה לגיבושה ולהתפשטותה. חשיבותו היתה נעוצה לא רק בזכות לקבל החלטות שיפוטיות גרידא אלא גם – ואולי בעיקר – בזיהוי זכות זו עם הזכות לתת הוראות ולהעניש את אלה המסרבים למלאן. זו הזכות לצוות, שנקראה בפי הפרנקים *ban*. זכות יקרת-ערך זו היתה שמורה במקורו של דבר למלך ולנציגיו. אך גם כך היתה עלולה ליפול לידיים פרטיות, שכן הפקידים הגבוהים, שהיו זכאים לעשות שימוש בזכות זו בתור נציגי המלך, השתמשו בה לעתים קרובות לתועלתם שלהם. הקפיטולרים מראים בבירור, כי הרוזנים ואנשיהם נטו לנהוג באלה שהמדינה הפקידה בידיהם כאילו היו נתיניהם. הם הרחיקו לכת עד כדי-כך, שכפו על בני-החורין חסרי ההגנה ועל אנשים חלשים לעבוד בשדותיהם, בכרמיהם ובכרי-המרעה שלהם, כאילו היו נתינים שלהם, שחייבים להם שירותי-עבודה (*corvée*).

קבוצות רבות של אנשים סופחו לסניוריה שלא כדין בדרך זו; אך "מענקי החסינות" היו השפעות מרחיקות-לכת ומאריכות-ימים עוד יותר. בקרב האנשים שחיו על אדמה בעלת "חסינות" או שלמרות שחיו ממחוצה לה, הפקידו עצמם בידי אדון אדמה זו – היו רבים, שהיו קשורים בתחילה לאדון קשרים רופפים מאוד בלבד וחבו לו אך מעט. ה-*ban*, הזכות לפקד ולצוות, איפשרה לו להקשיח את הזיקה הזו ואת העול הממשי שהוטל עליהם. עובדה רבת משמעות היא, שרבות מן הזכויות החדשות, אותן תבעו לעצמם האדונים החל מן המאה העשירית – במיוחד המונופול על טחנת-הקמח, המאפיה והיקב, שהאיכרים היו חייבים להשתמש בהם בלבד ולשלם תמורת זאת לאדון – נקראו זכויות בנאליות.³¹ לא-פחות משמעותי הוא שבאנגליה, שבה היה מהלך המאורעות מבחינות רבות שונה כל-כך, הטנורה האופיינית של אדם בן-חורין נקראה בשם *soke*, מונח שמקורו במלה *soke*, דהיינו השימוש בסמכות השיפוט.

אך גם במקרה זה מדובר בתהליך, אשר למרות חשיבותה הרבה הוא עדיין תהליך משני. בל נטעה: "הענקות החסינות" ודומותיהן נתנו תוקף משפטי לתהליך קיים של התחזקות סמכותם של האדונים; הן תיעלו אותן, אך לאמתו של דבר, לא יצרו אותן. רק בימי יוסטיניאן התיר החוק לראשונה בפירושו ל-*dominus fundi* [אדון האחוזה] במקרה אחד מוגדר להשתמש בענישה גופנית "מתונה" כלפי ה-*coloni* שלו. מבין ארצות מערב אירופה, רק איטליה סרה למרותו של יוסטיניאן. אבל תמיד היה יוצא מן הכלל אחד: מאז נקשרו ה-*coloni* לראשונה לקרקע, קבע החוק, שחובתו של האדון לכפות עליהם להישאר עליה בכוח. כאשר תבעה המדינה מבעלי-האדמות הגדולים למסור לידיה עבריינים, שנתפסו על אדמותיהם, כפי שאכן עשתה, היה בכך כבר משום האצלה חלקית של סמכות ציבורית. ומעבר לכך: האם אין זה נכון, שכל יחידה כלכלית גדולה נוטה כמעט בהכרח להקים לעצמה יחידת-שיטור פנימית, ואפילו בתי-דין משלה?

במקרה שלנו, כורח זה היה חזק במיוחד משום שה'יחידה הכלכלית' – האחוזה – היוותה קבוצה סגורה, מבודדת, השוכנת מחוץ לעיר, ולעתים קרובות רחוקה מאוד מכל מרכז ממשל. מה שאנו יכולים לראות כמעט במו עינינו ב-*hacienda* לטינו-אמריקנית, יכול לעזור לנו לתאר לעצמנו את משחק הכוחות באחוזה רומית ממוצעת. המקורות משלהי תקופה האימפריה הרומית במערב ומן המאות הראשונות של ממלכות הברברים מראים בבירור, כיצד האנשים החזקים, אשר החזיקו כמובן בזכות המסורתית להעניש אפילו את עבדיהם ש"שוכנו בבקתות" ואשר היו אחראים לשמירת הסדר במקרה של מריבות בין עבדיהם לבין עצמם – הרחיבו את סמכויותיהם מעבר לכך והחילו אותן על כל האנשים הכפופים להם. תהליך זה התקדם עד כדי-כך, שב-388 נאלצו הקיסרים לאסור עליהם להחזיק בתי-כלא

³¹ אנגלית: *banal rights*; צרפתית: *banalités*.

פרטיים – עבור אנשים בני-חורין כמובן; צינוק העבדים (*ergastulum*) היה מאז ומעולם חלק מן האחוזה. קצת יותר ממאה שנים לאחר מכן, מבקש הביוגרף של צזאריוס הקדוש (*Caesarius*) מארל (*Arles*)³² לתאר, כמה רחום וחנון הוא גיבורו וכותב, כמה מועטות המכות שהפליא ההגמון הטוב בנתיניו ה'חופשיים' ובעבדיו.

במידה ששיפוט פרטי כזה לא היה פשוט בלתי-חוקי, היה קשה מבחינה משפטית להבחין בבירור בינו לבין הסמכות הרגילה להשליט משמעת בבית האדון או בינו לבין סמכות האדון ליישב סכסוכים. בעצם היתה זו צורה ראשונית של שיפוט סניוריאלי, שכן "הענקת החסונות" לא יכולה היתה לתפקד בהצלחה, אלמלי היה "מקבל החסונות" רגיל משכבר למלא את התפקיד שהוקצה לו במענק ה"חסונות".

אין ספק שראשיות הסניוריה קשורות קשר הדוק לתולדות המדינה. לאמתו של דבר, המדינות עשו היסטוריה לא כל-כך באמצעות מעשי התחיקה שלהן, אלא באמצעות חוסר-האונים שלהן. בהקשר זה אין דבר משמעותי יותר מאשר ההיסטוריה של מלה בודדת, זו הקרויה במקורות הלטיניים *angaria*. מקורה במונח שבאמצעותו נהגו בפרס בימי השושלת של אכמנס וירשיו³³ לציין את שליחי 'המלך הגדול'. המלה נשאלה, בתיווכה של הצייליזציה ההלניסטית, מן המונרכיה הפרסית, ששימשה אימפריה-לדוגמא עבור כל העולם הים-תיכוני. הרומים השתמשו במלה בתחילה כדי לציין מגבה חובה להחזקת שירותי הדואר, ולאחר-מכן, ככינוי לכל שירותי-עבודה שחייבים למדינה. בימי-הביניים קראו *angaria* לשירותי-העבודה הכפויים שחייבים אנשים לאדון, לסניור. ואלה היו שירותי-העבודה הכפויים היחידים שאנשים הכירו. נראה לפיכך, שחובות העבודה עבור צבא המלך, הנזכרות עדיין בסקרי-האחוזה הקרולינגיים, נבלעו במרוצת הזמן בתשלומים, שתבע האדון מאריסו.

כל קווי החקירה מובילים אותנו לאותה מסקנה: התנודות בעוצמתה של המדינה, האופי המיוחד של תהליך שקיעתה, ובמידה מסוימת עצם שקיעת המדינה: אי-אפשר להסביר אף אחד מן התהליכים האלה ללא השיטה החברתית של עיבוד האדמה באמצעות איכרים משועבדים, שעליה הם מבוססים. על-גביה התנהל משחק הכוחות שתיארנו. הגיע הזמן שננסה לבדוק מה טיבה של התשתית הזו.

5. חסות והתמסרות

מערכת יחסי פטרונוז' אישיים לא התהוותה בסוף ימיה של הקיסרות הרומית. למוסד הפטרונוז' היו תקדימים עתיקים בכל רחבי העולם הרומי. אך בשנותיה האחרונות של הקיסרות התפשטו קשרי הפטרונוז'. הניסוח הטוב ביותר – משום שהוא הפשוט והמקיף ביותר – של ציפיותיו של האדם החלש ממגינו החזק, מה שציפה הקליינט מן הפטרונוז', הוא זה של אוגוסטין הקדוש: "לכל מי שמאיים עליו עונה הקליינט של אדם חזק: כל עוד אדוני בטוח ובריא, לא תוכל לעשות לי רע." עלינו לזכור שהאויב, שאליו פונה הקליינט בדבריו אלה, אינו חייב להיות אדם פרטי או עריץ עשיר. הוא יכול להיות בה במידה קצין הגיוס, השופט או – וזהו האפשרות הסבירה ביותר – גובה המס. המדינה הרומית, שציפתה להרבה מאוד מן האנשים החלשים, אך לא ידעה בדיוק, איך להגן עליהם מהטרדות מצדם של משרתי המדינה עצמם, התקשתה לכפות על החזקים את רצונה. לא היתה דרך בטוחה יותר לחמוק מלחצה של המדינה מאשר למצוא מסתור בצילו של איש רם-מעלה או עשיר.

לא תמיד מצא לו אדם אדון בדרך זו מרצונו. כדי להגדיל את סמכותו, את יוקרתו ואת עושרו רצה כל אדם רם-מעלה להקיף עצמו במספר רב ככל האפשר של אנשים תלויים בו: הם חבו לו עזרה, שירותים ולעתים תשלומים ממש. האיש החזק יכול היה להפעיל לחצים מכל סוג. אין ספק, שהשתלטותו על אדם אחר, בין בבת אחת ובין בהדרגה, היתה נפוצה לפחות באותה מידה כמו ניסיונם הספונטאני של אנשים לקבל את חסותו.

³² הגמון ארל, מן הדמויות החשובות בחיי הכנסיה בגאליה במאה החמישית לספירה.

³³ שושלת מלכים פרסים, ששלטה מן המאה השביעית ועד המאה הרביעית לפנה"ס (מן הידועים שבהם: כורש הראשון, קמביסס, וכורש השני, "הגדול").

רבים מן הקליינטים האלה היו איכרים: *clientela rusticorum* הוא מונח רשמי למחצה בן הזמן. בין הסוגים השונים של הסכמי חסות, אחד החמורים ביותר מבחינת תנאיו אך כנראה גם מן הנפוצים ביותר היה זה שבמסגרתו העביר מעבד-אדמה זעיר את אדמתו לידי פטרונו. בדרך כלל לא נושל ממנה בפועל. הוא נתן אותה – כדי לקבל אותה חזרה; אך הפעם קיבל אותה בתור *colonus*, כחוכר. האחוזות הגדולות, שכבר צברו טנורות רבות הכפופות להן, פרשו בדרך זו את רישתן הלאה והלאה.

לא רק יחידים הכפילו עצמם בדרך זו לבעלי-אחוזות. קהילות כפריות שלמות קיבלו לעתים על עצמן את חסותו של מגן. כך הופיעה ה-*patrocinia vicorum*, שאותו מגנים החוקים לעתים קרובות כל כך. היווצרות "כפרים של אדם אחד" אלה, מהם יכול היה אדם חזק זה להרחיק בקלות רבה שופטים וגובי-מס מלכותיים, נראו בצדק כרעה חולה של ממש. הקיסרים לחמו נגד התופעה, אך ללא הצלחה רבה. כאשר אסרו ב-415 על כינונם, נאלצו להשלים בדיעבד עם קיומם של כל אלה שכבר היו בנמצא. השתעבדות של קבוצה שלמה ניתן היה אמנם למצוא בעיקר במזרח האימפריה, אך קשה להאמין, שהמערב היה פטור לחלוטין מן התופעה.

שיעבוד כזה לא יצר סניוריות במובן של ימי-הביניים. מגנו של הכפר קיבל בוודאי מן הקליינטים שלו מתנות או תשלומים בתורת גמול, אך בתור זר וכיוון שלא היתה לו כרגיל נחלה משלו בכפר, לא תבע מן הכפריים שירותי-עבודה; מבחינה משפטית, האיכרים גם לא "החזיקו" בנחלותיהם מטעמו. אפילו כאשר היו הכפריים *coloni*, חוכרים, בחרו להם לעתים פטרון, שחשבו שיהיה מגן טוב יותר מאשר בעל-האדמות שלהם. היה זה כרגיל איש צבא. במקרה זה לא התמזגו הפטרון ובעל-אחוזתו ונשארו דמויות נפרדות. אך, כפי שאנו יכולים ללמוד מחיבורו של ליבניוס (Libanius),³⁴ הפטרון החל לתפוס בהדרגה את מקומו של האדון. לא היתה זו מערכת סניוריאליטת במובן החמור, שכן מערכת כזו מחייבת מיזוג השלטון על האנשים עם השליטה באדמה, אך היא סללה עבורה את הדרך. האדון-הלוחם החל להטיל את צילו על הכפר.

לאחר הפלישות התעצמה כמובן נטייה זו להשלטת סדר וציות. היא התפשטה לחברות הגרמאניות, אשר (פרט לסקנדינביה) מצאו עצמן בפעם הראשונה משולבות היטב בעולם הרומי באותן מסגרות פוליטיות, וככל שחלף הזמן – במסגרת ציביליזציה משותפת. התנועה שאבה תנופה מחודשת מהתמוטטות השלטון המדיני וכן מניסיונותיהם של השליטים להשתמש בסמכויות, אשר – חלשות ככל שהיו – לא השלימו עם אובדן. יש בידינו כמה עדויות בדבר איכרים, המפקידים עצמם ואת אדמותיהם בידי אדון רק כדי להימנע משירות צבאי.

לכך הצטרף גורם נוסף: היחלשות עקרון קירבת-הדם ב'חמולות' (clans), שבטים או קבוצות שארות. בעולם הגרמאני, ואולי אפילו בעולם הרומי, נחשבו קבוצות שארות כאלה זה משכבר למחסה הטוב ביותר שיכול למצוא לו אדם נוכח איומיהם של אנשים חזקים. דוגמא מאירת עיניים מספקת פריזיה: ארץ זו, שבה לא היו אדונים ולא ואסאלים, היתה גם אחת הארצות שבה היו קשרי-הדם חזקים יותר מכל.

ליחסים בין האדון לאדם הכפוף לו הוסיפה המסורת הגרמאנית מרכיבים נוספים, כגון תשלום מס-הגולגולת (chivage). מס זה, אשר הפך בימי-הביניים לאחד המבחנים המשפטיים המעידים על שיעבדו המלא של אדם, קשור בלי-ספק במסי-הגולגולת, שניגבו מעבדים משוחררים³⁵ על-פי המשפט הגרמאני.

הרגלי ה-*comitatus*, בני-הלוויה החמושים הגרמאנים הטביעו את חותמם על יחסי האדון והואסאל שלו. במשך הזמן התהוותה מתוכם מה שאנו קוראים 'המערכת הפיאודלית' – במובן המצומצם של מערכת הכללים שקשרו את בני המעמדות העליונים בחברה זה לזה ועיצבו את הארגון הפוליטי של החברה. מדויק יותר לקרוא לה המערכת הפיאודלית-ואסאלית. מבחן פשוט מוכיח, שהיה קשר כלשהו בין המוסדות הפיאודליים ובין עיקרי המערכת הסניוריאליטת. רוב החברות שלא היו בהן סניוריות – כגון פריזיה, דיטמארשן ונורבגיה – לא הכירו גם את המערכת והואסאלית וגם לא את

³⁴ סופיסט ורטוריקן יווני (מת בשנת 354), שנאומיו ומכתביו הם מקור חשוב להכרת התנאים החברתיים והכלכליים באנטיוכיה, בה פעל, במאה הרביעית לספירה.

³⁵ לטינית: *lites*; גרמנית: *Lazzen*.

הנחלות הפיאודליות. היה ללא ספק לפחות יוצא-מן-הכלל אחד: בסרדיניה, שבה לא היו קיימים יחסים ואסאליים וטנורה פיאודלית, היו בכל זאת סניוריות כפריות. עם זאת, באופן כללי עדיין קיים מתאם ברור בין קיומה של מערכת פיאודו-ואסאלית לבין קיומה של מערכת סניוריאליית. יש קורלציות נוספות, משמעותיות אולי עוד יותר: אזורים שעברו "סניוריאליזציה" בלתי מלאה, עברו גם "פיאודליזציה" בלתי שלמה. המבחן הקבוע כאן הוא מספרן של נחלות בבעלות מלאה, אלודיאליית.

נחלה אלודיאליית (alleu, allod) היתה חלקת אדמה חופשית לחלוטין מכל שיעבוד, ששום אדם שמעמדו גבוה יותר אין לו זכויות בה; חלקת אדמה זו לא היתה חייבת בתשלומים או שירותי-עבודה כלשהם והבעלות עליה לא היתה כרוכה בחובת נאמנות או ציות לשום אדם. חלקת-הקרקע הכפרית הקטנה, אשר נשארה מחוץ לרשת הסניוריאליית, נקראה נחלה אלודיאליית. גם סניוריה שלמה יכולה היתה להיות נחלה אלודיאליית, למרות שהיתה מבוססת על עבודתם של אריסים, בתנאי שאדונה לא היה חייב הומאז' (homage) לאיש. והנה, בכל מקום שאנו מוצאים מספר גדול יחסית של סניוריות אלודיאלייות, אנו מבחינים בכך ששרד גם מספר גדול יותר של נחלות-איכרים אלודיאלייות מאשר במקומות אחרים והן החזיקו מעמד תקופה ארוכה יותר. בסקסוניה למשל, או בדרום-מערב צרפת. באנגליה לפני הכיבוש הנורמאני, שבה היחסים הואסאליים עדיין לא התעצבו במלואם, הנחלות האיכריות הכפופות לסניוריה היו דלילות במיוחד. מתאמים אלה בין שתי המערכות החברתיות לא יכולים להיות עובדה מקרית. הזיקה בין שני צדדים אלה של המבנה החברתי אינה מסובכת: שניהם שיקפו אותם צרכים, אם כי על רמות שונות של המידרג החברתית, ובשניהם מצאו צרכים אלה את ביטויים במנהגים דומים.

בקרב המעמדות החברתיים העליונים התגלם קשר החסות והכפיפות במסגרת היחסים הפיאודו-ואסאליים בשני אקטים משפטיים, שנערכו לעתים בו זמנית. אקט אישי של התמסרות הואסאל לידיו של אדם אחר, ההומאז', המורכב מטקס סמלי ושבועת אמונים, ואקט רכושי: בעליה של נחלה אלודיאליית – במקרה זה, בדרך-כלל של סניוריה – היה מוסר אותה לאדונו כדי לקבל אותה ממנו חזרה כפיאודום, שהחזקתו מחייבת אותו בשירותים צבאיים ואחרים ובחובת נאמנות לאדונו. בקרב המעמדות האיכריים – מונח בו נשתמש כדי לציין מעבדי-אדמה בדרגות שונות – אפשר להבחין במקבילה יוצאת מגדר הרגיל בין בסיס המידרג החברתי לבין פיסגתו: אנו מוצאים שאנשים חלשים מפקידים בידי האדון הן את עצמם והן את אדמתם.

למרות שהמקורות העומדים לרשותנו לוקים בחסר, החל מן התקופה הקרולינגית ועד למאה השנים-עשרה אנו מוצאים שפע מרשים של אזכורים לשני טיפוסים של אקטים משפטיים הקושרים איכרים לאנשים חזקים מהם. בחלק מן המקרים אנו רואים את האיכר, ממש כמו האנשים הנשפלים של האימפריה הרומית המאוחרת, מעניק את אדמתו לאדון, ואז מקבל אותה חזרה, אך הפעם, כשעול תשלומים ושירותי-עבודה מוטל עליה. "יש כאן", כך נכתב בסקר-האחוזה של סנטה ג'וליה מברשיה שמסביבות שנת 900, "ארבעה-עשר אנשים בני-חורין אשר מסרו את רכושם לחצר-האחוזה, בתנאי שכל אחד מהם יעבוד כמידת יום-עבודה אחד כל שבוע." בטיפוס השני, האדם המבקש חסות, *mundium*, של אדון, "מוסר את עצמו לידיו", *himself commends* – זהו הביטוי הרווח במיוחד באנגליה. *Commandise*, המונח הצרפתי המקביל, הוא מונח מאלף מאין כמותו. ציינו באמצעותו תקופה ארוכה גם את ההומאז' של ואסאל לאדונו. שימוש כפול זה במונח התמסרות (*commendatio*, *commandise*) חושף בבירור את הזיקה המקורית בין שתי דרגות אלה של כפיפות חברתית – זו של הואסאל לאדונו וזו של האיכר לסניור שלו. אך היה הבדל עקרוני ביניהן: האיש רם-המעמד הכפיף אך ורק את עצמו ולמשך חייו בלבד; האיש הקטן הכפיף כמעט תמיד גם את צאצאיו אחריו. זה היה הטעם לכך שהתחייבות מסוג זה, אשר שללה מצאצאיו כל כוח-החלטה, נראתה מנוגדת לחירות ותוארה במרוצת הזמן כהתמסרות "סרווילית", משועבדת, במובן החדש שרכש לו שם-התואר.

הזיקה האיטית שנוצרה באמצעות *commendatio* של איכר לאדון היתה הדוקה מאוד. זו אולי הסיבה לכך שבקרב המעמדות הנמוכים נטו פחות לזהות את שני סוגי הכפיפות – הרכושי והאישי – מאשר בקרב המעמדות העליונים. הבעלים רם-המעמד של נחלה אלודיאליית, אשר קיבל אותה בחזרה מאדונו בתור פיאודום, חייב היה לקבל על עצמו את שבועת-האמונים של הואסאל לאדונו; האיכר שברשותו חלקת-אדמה יכול היה להפוך לאריס, החוכר את האדמה שקיבל

חזרה מבעל-אדמות, בלי שמעמדו האישי ישתנה. בבורגונדיה של המאות העשירית והאחת-עשרה נקראו **טנורות** מסוג זה במפורש "חרויות" או "משוחררות" (franchises): אפילו החובות שהיו מוטלות עליהן נקראו לעתים תכופות franchises. בהתאם לכך, גם האריס שהחזיק בהן כונה אדם חופשי. אך עלינו להיזהר בפרשנות, שאנו גותנים לעובדות אלה: ה"אריס החופשי" (franc tenancier, ה-Landsasse של סקרי-האחוזה הגרמניים) היה אכן קשור לאדונו בזיקה מעיקה פחות מזו של הצמית: לא נשללו ממנו הפריבילגיות החברתיות הכרוכות ב'חירות' וההסכם שעשה לא ככל גם את "גופם" של צאצאיו אחריו. ובכל זאת, הוא הפך מעתה לחבר בקבוצה, הסרה למשמעתו של האדון: הוא היה חייב לאדון אדמותיו סיוע וציות ויכול היה לצפות ממנו למידה מסוימת של הגנה (protection). אי אפשר לחזור על העיקרון לעתים קרובות מדי: בימי-ביניים להיות בן-חורין אין פירוש הדבר להיות חסר אדון; פירוש הדבר להיות קשור לאדון בקשר שנחשב מכובד ושלא עבר בירושה. ההגנה שהציע האדון במקרה של סכנה היתה מעבר לכך – כפי שמראים המקורות – בבחינת תשלום שנוכה מראש עבור העול החדש, שקיבלו על עצמם מעבדי-האדמות הזעירים.

אם נפנה עתה לאקטים של התמסרות לידי אדון, שהיו כנראה מועטים יותר, נופתע לגלות, שבדרך כלל אין בהם כל אזכור לקרקע. החובות היחידות המפורטות כרגיל הן אלה המוטלות על האדם עצמו וצאצאיו; לעתים קרובות ביותר עיקרן הוא מס-גולגולת. האם אפשר להניח, שהאדון המגן ציפה לקבל רק את הסכומים הצנועים האלה? הכל מעיד על כך, שפרט לאותם מקרים נדירים, שבהם המדובר היה באנשים חסרי-אדמה מלכתחילה, האדון השתמש בסמכותו המוכרת לכפות משמעת על האיש המתמסר לידיו כדי להשתלט על רכושו ולהטיל עליו עול של תשלומים ושירותים-עבודה – בין באמצעות הסכמה שבשתיקה ובין על-ידי הפרת החוזה המקורי. כתוצאה מכך, אם במקרה הקרקע כבר היתה חייבת בתשלומים נוספים לאדם אחר, עלול היה לפרוץ סכסוך (כגון זה שאכן פרץ בין מנזר סאנקט גאלן (Sankt Gallen) לבין כנסיית קונסטנץ) בין אדון האדמה הישן לבין אדונו החדש של האדם. בני-החסות (mundiales) של מנזרי לותרנינגיה, ששמם מעיד עליהם כי הם אנשים שקיבלו את חסות (mundium) המנזר, היו למשל חייבים כבר במאה האחת-עשרה שירותי-עבודה חקלאיים כבדים למדי.

אסור לנו לפיכך ללכת שולל אחר ניסוחם של חוזה ההתמסרות. עלינו להתייחס להם באותה מידה של זהירות, שבה יש לנהוג ביחסי הפטרונז' של הקיסרות הרומית המאוחרת. חוזה השתעבדות של ימי-הביניים מתיימרים בדרך-כלל להיות מונחים על-ידי רצונו החופשי של הנתין החדש; כאשר האדון החדש הוא כנסייה, המגיע שמזכירות התעודות הוא יראת השמיים של זה המוסר עצמו לידי המוסד הכנסייתי. אך האם יש מושג חמקמק יותר בחיים החברתיים מאשר הרצון החופשי של האדם הקטן? אי-אפשר להניח, שאנשים התמסרו לידי הסניורים בגלל עליונות כלכלית כלשהי של האחוזה לעומת חלקות האיכרים הקטנות. תחרות כלכלית בין עיבוד-אדמה בקנה מידה גדול במסגרת האחוזות לבין עיבוד-אדמה בקנה מידה קטן בנחלות האיכרים, אותה ניתן למצוא בתקופות אחרות, לא באה כאן בחשבון. פרט לדומנה, לא היתה הסניוריה אלא אוסף של חלקות-אדמה קטנות, המעובדות על-ידי איכרים זעירים הכפופים לאדון. כאשר איכר מסר את נחלתו האלוזיאלית לידי האדון, היא פשוט תפסה פשוט את מקומה בתוך פסיפס זה של חלקות, בלי שתחול כל תמורה באופן עיבוד האדמה. אך היו כוחות אחרים, שהקלו על האדון לכופף את האדם הקטן: החל ברעב, שהיה לעתים הסיבה המוצהרת להתמסרות לידי האדון, דרך שאיפתם של העובדים החקלאיים חסרי האדמה להצטרף לקהילה הכפופה כבר לאדון כדי ליהנות מאותן זכויות קהילתיות משותפות, אשר האדון שמר לאנשים הכפופים בו בלבד; וכלה בדיכוי חסר מסווה מצידו של האדון, שביחס אליו שותקים החוזים הכתובים בדרך-כלל שתיקה חסודה, למרות שמקורות רבים אחרים חושפים אותו לעינינו.

כך למשל מגוללת מגילת-הזכויות של מנזר מיהיאל הקדוש את פרשת תלאותיה של אלמנה אחת בכפר בלותרנינגיה. היא נולדה כאשה רמת-מעמד – המסמך קורא לה "אצילה" – ואדמתה, שסווגה כנחלה אלוזיאלית, היתה פטורה באופן מסורתי מכל עול. בכל זאת תבעו פקידי האדון השכן שתשלם דמי-פטור מכל תשלומים סניוריאליים נוספים מנחלתה הקטנה. כל שיכלה הגברת לעשות כדי לחמוק מרדיפותיהם, היה לקבל עליה את חסותם של הנזירים. אך

אלמלי מפלט זה, האם ספק בידינו שנחלתה האלודיאלית היתה הופכת במהרה לטנורה של עריץ הכפר?³⁶ במקרים שבהם האלימות לא יצרה קשרים חברתיים, היא חיזקה במידה ניכרת קשרים קיימים. הכרוניקה של המנזר השווייצרי מורי (Muri) פירסמה ברבים את עלילותיהם של איכרי וולן (Wolen) בסביבות אמצע המאה האחת-עשרה.³⁷ האיכרים בני-החורין, שהחזיקו בנחלות אלודיאליות, ראו צורך למצוא לעצמם בתור מגן איש חזק ושמו גונטראם (Guntram); הם מסרו לידי את אדמותיהם וקיבלו אותן בחזרה תמורת דמי-פטור (quit-rents). זה היה כל מה שהם הסכימו לו. עמדתם היתה לכן טובה יותר מזו של האריסים הוותיקים יותר שלו, אשר היו חייבים לו גם שירותי-עבודה כבדים. אך גונטראם ניסה במהרה לדחוק גם אותם למעמד של אריסים. הוא תבע מהם עבודה רבה על הדומנה שלו וכן תשלום תמורת זכותם המסורתית להשתמש ביער. בהסתמכם על זכויותיהם המוקנות, החליטו האיכרים למחות. הם שמו פעמיהם לסולוטורן (Solothurn), שבה שהה באותו זמן המלך. אך בקרב כל אותם ברונים כבודים, לא זכו האיכרים הספורים, שדיברו בניב המקומי, שטענותיהם יישמעו. כאשר עבר כפרם מאוחר יותר לרשותו של המנזר, כבר נחשבו שירותי-העבודה שכפה עליהם גונטראם בעבר לתקפים מכוחו של הנוהג העתיק, והנזירים המשיכו לגבות אותם. בחברה זו, שלא ידעה שקט, לא היה השלטון המרכזי מסוגל להגיע באופן אפקטיבי להמוני העם. כיוון שכך, יכולה היתה אלימות לחולל תמורות בתנאים החברתיים, שכן באמצעות פעולתו של הנוהג, הפרת זכויות יכולה היתה להפוך לתקדים, והתקדים – לזכות מוכרת.

אין ספק, שסניוריות רבות חדשות נוצרו באופן זה. סביר שמספרן רב יותר מאשר נדע אי-פעם, שכן מקורותינו לוקים בפגם החמור, שהם מספרים לנו כמעט באורח בלעדי על הסניוריות הגדולות, אשר היו גם בדרך-כלל גם העתיקות ביותר. המערכת הסניוריאלי היתה רחוקה מלאבד את כושר ההתרחבות שלה לקראת סוף העידן הפיאודלי הראשון. אדם שהחזיק בנחלה כפרית בעלת גודל ניכר – איכר שהתעשר, פקיד-אחווה שעלה בחשיבותו בשירות אדונו, לוחם שהתמזל מזלו – כל שהיה עליו לעשות הוא להפסיק לעבד את הקרקע בעצמו ולקטוע ממנה שתיים או שלוש חלקות או לספח כמה חלקות איכרים אחרות לשלו; בתוך זמן קצר יכול היה parvenu זה להפוך לאדון בזעיר-אנפין. שכן באותם ימים קשה היה לתאר, כיצד יכול אדם להחזיק אדמה מטעמו של אחר, במיוחד אם עברה מאב לבן, בלי להפוך – מכוח עובדה זו ממש – כפוף בדרך כלשהי לסמכותו של בעל-האדמה. החברה הפיאודלית לא הבינה יחסים כלכליים טהורים. השיפוט עצמו היה קרוב כל-כך לעיסוק בהוצאה לפועל של פסקי-דין, שהזכות לגבות תשלומים מן האדמה גררה איתה, כמעט באופן אוטומטי, את הזכות להכריע בסכסוכים שהתעוררו בקשר לגביית תשלומים אלה. אנו יודעים על איכר (vilain) אחד שחי באזור האיל-דה-פראנס בתקופה מאוחרת כל-כך – במאה השנים-עשרה, אשר אף שהיה עצמו חוכר, היה לו חוכר-משנה מתחתיו, ואשר הצליח לבסס את טענתו, שיש לו זכות לשפוט את חוכר-המשנה שלו, אם הלה לא שילם את דמי-הפטור המגיעים ממנה.³⁸ ההבחנה בין אדון ובין מחכיר גרידא, ובין נתין ובין חוכר גרידא, התבססה רק לאט מאוד, וזאת הודות לפעולתה של תורת-משפט משוכללת יותר מזו שהכירו המאות הפיאודליות הקודמות.

עלינו להודות, עם זאת, שרוב המקרים המוכרים לנו היטב, יותר משהם חושפים לעינינו את ראשיותו המוחלטות של שלטון סניוריאלי, הם מעידים על הרחבתן של סמכויות שלטון קיימות. פה ושם – ובגרמניה עד לתקופה מאוחרת יחסית – אנו רואים כפרים שלמים מכפופים עצמם לאיזה איש חזק, אשר מחזיק כבר בכמה כפרים אחרים. במקרים אחרים מכפופות עצמן קבוצות ניכרות של אנשים בהסכמה הזדנית. אך כרגיל, כמו במקרה של ארבעה-עשר בני-החורין מברשיה או של כפריי וולן, הם מכפופים עצמם בין אם הדבר מוצא חן בעיניהם ובין אם לאו לאיזו סניוריה עתיקה. כיוון שרק אדון, שכבר היה חזק דיו, יכול היה להגן על אדם באופן יעיל; כיוון שרק אדם חזק כזה יכול היתה להפעיל לחץ

³⁶ A. Lesort, *Chronique et chartes... de Saint-Mihiel*, no. 33

³⁷ ראו: Acta Murensia, M. Kim ed. (Quellen zur Schweizer Geschichte, vol. 3, 1883), esp. cap. 22, pp. 67-68.

³⁸ Cartulaire du prieure de N.D. de Longepont, no. 35

כבד מספיק על אחר כדי שיקבל את מרותו (עלינו לבחון תמיד את המטבע משני צידיו!) – מגינם של האנשים או של האדמות היה כרגיל אדם או מוסד דתי, שכבר החזיק תחת חסותו אנשים אחרים. כך שלחה סביבה סניוריה, שהיתה בתחילה רק גרעין צנוע, זרועות-תמנון ארוכות לכל עבר. התפשטות הסניוריה יצרה ודאי בעיות מינהל קשות והקשתה על תפקודה של שיטת שירותי-העבודה ועל החזקתן של דומנות רחבות-ידיים. אך לא חלו שינויים מהותיים באופיו של המוסד. אפילו כשהאדון היה 'אדם חדש' במלוא מובן המלה, סביר היה שיחסי עם אריסים יעוצבו על-פי הדגם המסורתי. עצם שתיקתם של מסמכים כה רבים ביחס למשמעותם המדויקת של חובות האריס, שתיקה שניתן להסבירה רק באמצעות מנהג משתמע, היא עצמה רבת-משמעות.

אך ארץ אחת מספקת לנו כר ניסוי משמעותי עוד יותר. חישובו על מבנה החברה האנגלית במשך המאה שלפני הכיבוש הנורמני. האנשים החזקים מחזיקים בדומנות נרחבות, המעובדות בעיקרן על-ידי עבדים – שכן באנגליה נשאר הרבה יותר עבדים באותו זמן מאשר ביבשת אירופה – אך גם בעזרת שירותי-עבודה של אריסים; עבדים אחרים יושבו על חלקות-אדמה. בצד טנורות משועבדות קיים מספר גדול של חלקות-אדמה קטנות משועבדות, אשר מעבדיהן עדיין נחשבים לאנשים בני-חורין. רובם מוגנים באופן סדיר על-ידי מישוה. החברה האנגלו-סקסונית היא בלתי-שקטה מאוד, כמו החברות שביבשת אירופה; סכנה גדולה נשקפת לעצמאותם של החלשים. כמו המדינה הקארולינגית, גם המדינה האנגלית שואפת לכך שלאנשים נשפלים יהיו אנשים הניצבים מעליהם, שיערבו להם; היא חושדת מאוד באנשים שאין להם אדון (באותה עת היא עושה שימוש בשיטות של הטלת אחריות קולקטיבית שאינן מוכרות בגאליה הפראנקית). אך עדיין שורדת בה רשת צפופה של איכרים, אשר אינם מחזיקים את אדמתם מטעמו של שום אדון, כלומר מחזיקים בנחלות 'אלודיאליות', כפי שנוהגים לומר במקומות אחרים. לכל אחת מן התופעות האלה יש מקבילה מעברה השני של תעלת למאנש, ובכל זאת קשה לדבר על מערכת סניוריאלי אנגלית. לכל היותר מסתמנים קווי המתאר הראשונים של המערכת. כל המוסדות רופפים ונזילים כל-כך, בלתי-מתואמים, שאין הם יכולים ליצור קבוצות ממושגעות מגובשות היטב, שמסוגלות לתפעל יחידות כלכליות מתפקדות כהלכה; חלקות-האדמה פזורות לעתים קרובות ללא סדר ושיטה, ואינן ערוכות כראוי סביב דומנה מרכזית אחת. נראה שכמה מן האנשים התלויים מסרו בידי האדון רק את עצמם ולא את אדמתם, אך רבים "באו לרשות האדון עם אדמתם". בקרב אלה, יש כאלה שרשאים לנתק את הקשר עמו כרצונם: "הם יכולים ללכת עם אדמתם לכל אדון אחר שיחפצו". לעתים זכויות השיפוט נתונות בידי אדון אחד, בעוד שאחר זכאי לשירותי-עבודה; או שאדון מסוים מחזיק בסמכות השיפוט על אדם שלא מסר עצמו לידיו. כיוון שהאסיפות השיפוטיות של האנשים החופשיים, על-פי המודל הגרמאני, עדיין ממלאות תפקיד חשוב, מסתבכים העניינים עוד יותר; שכן לעתים מוסר המלך אחד מ"בתי-הדין של מאה" (hundred courts) האלה לידי אדם חזק כלשהו, בא-כוחו התמידי, אשר בדרך זו הופך לאישיות נוספת ברשימת אלה שבהם תלוי האיכר באופן זה או אחר.

אין זה מענייננו כאן לנסות להסביר, כיצד הצליחה האריסטוקרטיה הנורמנית הכובשת לבנות בנחישות ברוטאלית את הסניוריה (manor) מכל היסודות השונים הללו. אך יש להזגיש את חשיבותה של מלה אחת משמעותית – המלה הקלאסית "מנור" (manor) עצמה. בצרפתית הנורמנית של הכובשים לא היתה מלה זו קשורה כלל לסמכות שיפוטית. פירושה היה בית טוב ראוי-לשמו, כזה שכל אדון נורמאני החזיק כרגיל. אך כאשר חיפשו כינוי למכלול השלם של חלקות-אדמה משועבדות ושל אנשים כפופים, אשר מעתה קובצו סביב לדומנה, עלה שם אחד מאליו בדעתם – שמו של המטה, שממנו יצאו הפקודות ושאליו הובאו יבולי האדון, הפרוטות או התוצרת שחבו לו האריסים. באופן דומה השתמשו במזרח-צרפת במלה cour ['חצר']; באיטליה – corte, ובגרמניה – hof. בכל אחד מן המקרים הללו השתמשו במלה, המציינת את המתחם שבו שכן האדון כדי לתאר את כל הסניוריה, ובכלל זה את הטנורות. באנגליה השתמשו בתקופה מוקדמת במלה hall ['אולם'] כשווה-ערך למלה הזרה manor. ביתו של האיש החזק המקומי היה בהכרח מרכזה של כל סניוריה אמיתית.

הלקח שניתן להפיק מן המקרה האנגלי הוא ברור, וקסטיליה מאשרת אותו. שכן בקסטיליה לא התרחש כיבוש, הכופה בכוח על הנכבשים הסדרים חברתיים, התואמים את האינטרסים של הכובשים ואת הרגליהם, כיבוש שיכול היו להפריע למהלכה הטבעי של ההתפתחות. גם קסטיליה הכירה מערכת חברתית של איכרים המוסרים-עצמם לידי אדונים,

שיטה שכונתה behetrias והקיפה לעתים כפרים שלמים;³⁹ אך רק במאוחר ולעתים רחוקות מאוד הובילה השיטה לייסודן של סניוריות של ממש לפי הדגם הצרפתי, הגרמני או האיטלקי. אקטים של מסירה עצמית לידי אדם אחר, מן הסוג שאנו מוצאים בתקופה הפיאודלית וזו הקודמת לה, יכלו להעניק למערכת סניוריאליט קיימת תנופת התפשטות עצמה; אך כשלעצמם לא היה בכוחם ליצור מערכת יחסים ולהפוך אותה לטיפוס חברתי מובחן היטב, דומיננטי מבחינה משפטית וכלכלית. באותה ארצות שעברו 'סניוריאליזציה' עמוקה וספונטאנית, מקורות הסניוריה מצויים לפיכך בהסדרים חברתיים עתיקים יותר – ולרוע המזל, גם לוטים עוד יותר בערפל מן הפיאודליזם או הפטרונוז' של האימפריה הרומית המאוחרת.

6. נגידים וכפרים

הראייה הוודאית ביותר שבידינו לקיומן של chiefdoms כפריות באירופה הקדומה מקורה בחקר שמות-מקומות. בכל מקום אנו מוצאים המוני כפרים עתיקים, הנושאים שמות אנשים, בדרך-כלל בתוספת סיומת המציינת בעלות. בעולם הרומי, שמות-אנשים גרמאניים בצירופים מעין אלה מעידים כרגיל על כך שהמקום קיבל את שמו לאחר הפלישות, ולכן אינם מובילים אותנו עמוק מספיק לתוך העבר. אך המפה רוחשת שמות רומיים. בצרפת, לדוגמא, אין-ספק שהרוב הגדול של ה'אנטונים' (Antonii) בשמות היישובים הכוללים Antony או Antoinette, שרוב ה'פלביים' (Flavii) בשמות היישובים הכוללים את המלים Flaviac או Flavy (אם נגביל עצמנו לשתי דוגמאות מבין אלפים), חיו תחת הקיסרים הרומיים. פה ושם אנו מוצאים בגאליה שרידים לזמנים קדומים יותר: Brennus, שם המוכר לנו מכיבושה האגדי של רומא בידי הגאלים, שרד בשמות-המקומות Brenat ו-Berny. במחוזות איטליה הרומיים או אלה שעברו רומניזציה עמוקה אפשר למצוא מקומות כגון Cornegliano ו-Savignano. בארצות גרמאניות נמצא שמות פרטיים ילידיים עם סיומת שונות, שהעתיקות שבהן הן -ing ו-heim- (ההשקפה הקודמת, לפי הסיומת -ing ציינה שבטים או 'חמולות' [clans] נדחתה וכיום נוטים להניח, שהיא מציינת סוג כלשהו של תלות; Heuchlingen יכלו להיות אנשיו של Huchli או קרוביו, ואולי שניהם כאחד). אך לא מספיק להוכיח, ששמות מעין אלה קיימים כמעט בכל מקום; עלינו להיות מסוגלים למדוד את צפיפותם, השונה כמובן מאזור לאזור. לרוע-המזל, חקר שמות-המקומות עדיין לא הגיע לשלב המחקר הסטטיסטי. עם זאת נדמה, שצפיפותם של שמות מעין אלה גבוהה במיוחד בגאליה.

כמובן, לא היתה כל ערובה, ששמות אלה ייהנו מחיי-אלמוות. מהפכה בחיי הכפר יכלה תמיד להביא לשינוי שמו. לולי גורם זה, היו שמות המכילים יסודות קלטיים ודאי נפוצים הרבה יותר בצרפת משהם בפועל; מעבר לכך, אנו יודעים גם על מתן שמות חדשים לכפרים בימי-הביניים. אך שינויים כאלה קרו רק באורח ספוראדי ולעתים רחוקות (במהרה נראה, מדוע היו שינויים כאלה תכופים במיוחד בתחילת העידן הרומי). ככלל, היישוב והטריטוריה שלו שמרו במהלך התקופות השונות על שמו של אדם שנשכח מזמן; כאילו דבקה מעין יראה דתית-למחצה בזכרו של אותו אב-קדמון, אשר הילתו עדיין ריחפה על פני האדמה. מי היה בדיוק גיבור אפונימי זה בחייו? בעל-אדמות גדול, שהעניק אדמה לעבדיו? כל מה שידוע לנו על החברה הקלטית, האיטלית או הגרמאנית העתיקה – שבהן מספר העבדים היה בלי-ספק מועט לאין-שיעור מזה של אנשים בני-חורין – או בעצם, גם על החברה בתקופה הרומית, שבה מעולם לא היתה בנמצא מערכת מושלמת של עבדות כפרית, מורה שאפשרות זו אינה באה בחשבון כהסבר כללי לתופעה. האם היה אדון? במובנה המדיאבלי של המלה יהיה זה אנכרוניזם לתאר אותו כך. אך יהא המונח המשפטי ההולם אותו אשר יהא (ובהקשר זה עלינו להזכיר, יחד עם אנטואן מיה [Antoine Meillet] את ניידותם היוצאת דופן של שמות המציינים את הסמכות לצוות בשפות ההודו-אירופיות), כיצד נוכל שלא להניח, שאיש זה, שנתן לכפר את שמו, היה סוג של מנהיג (chief), או אם נשתמש בביטוי שהיה עדיין מקובל במסמכים הצרפתיים בימי המשטר הישן כדי לציין את האדון – "התושב הראשון במעלה" של המקום?

³⁹ השווה *Cambridge Economic History of Medieval Europe*, vol. 1 (1940), p. 347.

אף שהמקורות הנרטיביים העוסקים באותם זמנים עתיקים הם ספורים, עדיין יש ביכולתם לספק מעט מידע רב-ערך. קיסר מתאר את החברה הגאלית לפני הכיבוש הרומי כחברה הנשלטת על-ידי אריסטוקרטיה של 'אבריים' (knights), אשר חבים את כוחם ל'קליינטים' שלהם. מונח רומי אחרון זה יכול אולי לתת לנו מושג מקורב בלבד בדבר המציאות הקלטית. מנקודת-מבטו של קיסר, השתמע ממנו שהיו אלה אנשים חופשיים אך כפופים לאחר. לכשעצמם היו בעלי מעמד ועמדה שונים, אך ודאי היו קשורים ל'מנהיג' בסוגים שונים של יחסי-כפיפות ושל אינטרסים, ובכלל זה – כמו לעתים קרובות, לנגד עינינו ממש, ה-peon הצ'יליאני וה-haciendado שלו – זה של בעל-חוב ומלווה. יכול להיות שכמה מהם היו בביתו של האדון, אך ודאי היו רבים מכדי שזה יוכל להיות הכלל: איך יכול היה להאכיל אותם? וכיוון שלא יכול להיות שהיו מרוכזים בערים, שהיו מועטות ובלתי-חשובות, היו מוכרחים להיות כפריים. ופרט לכך, האנשים החזקים שהיו מוקפים בקליינטלות עצומות כאלה, היו גם עשירים. רוב עושרם חייב היה לנבוע מן הקרקע. אך כיצד? סביר שעבדים עיבדו כמות מסוימת של אדמה עבורם באופן ישיר – מעין דומנות עוברית. לא נוכל לתאר לעצמנו, שהם החזיקו בחבורות-עבדים נרחבות, שעבדו בלטיפונדיות; אין רמז לכך שהמוני עבדים הקיפו אותם. האם נוכל להטיל ספק בכך, שחבו את עושרם במידה ניכרת למיגבי-חובה ולמתנות שקיבלו מן הקליינטים האיכרים שלהם? קיומם של כפרים שלמים הכפופים לאנשים כאלה אינו בגדר סברה בלבד: קיסר מספר לנו, שלוקטוריוס (Lucretius) הקדורקי (Cadurcian) החזיק ב'עיר' מבוצרת, אוקסלודונום (Uxellodunum), שהיתה כפופה לו. סביר מאוד להניח, שלא היה זה הסדר יוצא מגדר הרגיל.

נפנה לחברה אחרת, הקשורה בראשונה, בשלב התפתחות מקביל – לגרמניה של המאה הראשונה לספירה. טקיטוס (Tacitus) קורא למנהיגי הקבוצות המקומיות הקטנות, שעמדתם עוברת בירושה, 'נגידים' (*principes*). באותו כינוי עצמו, המוכר לסופרים הלטיניים, כינה טיטוס ליוויוס (Livyus) את 'נגיד' קיני הנשרים בקרב שוכני-ההר של צפון איטליה: *principes castellarum*. וכך מתאר טקיטוס את הכנסותיהם של אנשים חזקים (*potentates*) בזעיר-אנפין אלה, או לפחות אותו חלק מהכנסותיהם, שלא נבע פשוט מאדמתם שלהם, אותה עיבדו כמה עבדים או עבדים-משוחררים שאותם יישבו עליה כחקלאים: "מנהג הוא", הוא אומר, "שמרצונו אוצר כל איש ואיש לנגיד מבהמתו או מתבואתו. הדבר מתקבל על-ידי הנגידים כאות כבוד, אך גם מספק להם את מחייתם."⁴⁰ זהו תיאור מאלף מאוד. המתנה, מטעים טקיטוס, ניתנת מרצון, אך בעת-ובעונה-אחת, היא מעוגנת במנהג. בחברה הנשלטת על-ידי כיבוד העבר, מתנה מסורתית קרובה באמת מאוד לחובה. הנה-כי-כן, מתת ומנהג: נוכל לומר בלי להגזים, ששני מושגים אלה, הקשורים זה בזה, מילאו תפקיד ראשון-במעלה בראשיתם של התשלומים ושירותי-העבודה הסניוריאליים.

בימי-הביניים היו חובות סניוריאליים רבים קרויים פשוט 'מנהגים',⁴¹ כאילו בשעה שהעלית בדעתך איזו חובה לאדון הסניוריה, נזכרת מייד בבסיסה המשפטית. ניתן למלא דפים שלמים בכל סוגי החובות בטובין, במזומן או בשירותי-עבודה, אשר לכל אורך התפתחותה של הסניוריה נקראו 'מתנות', *prayers, demandes* [דרישות, בקשות], *bede* [בקשה], *boon-work, bienfait* ['טובה'] (*beneficium* בסקר-האחוזה של מונטיירנדה), *requête* ['בקשה'], *eulogies* ['מנחות']. רובם בלי-ספק מונחים שננקטו בלשון נקייה, ואפילו כמסווה צבוע לכפיה קשוחה; בכעסו – או בשעה של כנות גמורה – יכול היה אדם לכנות אותם 'מעשי סחיטה' (*exactions*). אך מונחים אלה עדיין שיקפו במידה מסוימת עובדות עתיקות. תחילה הצגת בקשה, מלווה בלי-ספק בלחץ עדין אך יציב; מאוחר יותר הצגת תביעה, תוך שאתה מסתמך על התקדים שנוצר; אותן 'מינחות' של תרנגולים מסורסים, חזירים, כיכרות-לחם או אפילו כסף, שאותן נהגו עדיין איכרים לותרניגיים במאה השתים-עשרה להביא במו-ידיהם לאדונם, בשעה שערכו אצלו ביקורים חגיגיים במועדים חשובים מסוימים, היו שונות אך במעט מן המתנות שעליהן מדווח טקיטוס. כמותן, אף הן היו אותות כבוד; כמותן, אף הן סימלו קבלת מרות בצורתה המוחשית ביותר; וממש כמותן, אף הן הפכו לבסוף לחובות באמצעות מסורת של ברזל.

⁴⁰ טקיטוס, גרמניה, תרגום שרה דבורצקי, פיסקה טו.

⁴¹ *customs*; במקורות הלטיניים: *consuetudines*.

אין קושי גדול למצוא עדויות נוספות. העדות המועילה ביותר מקורה בחברות, אשר השתלבו בציויליזציה המערבית בתקופה מאוחרת יותר מאלה שבהן עסקנו עד עתה. ה-*machtiers* – דהיינו, ה'מנהיגים' אשר היו ערבים לאנשיהם – אותם מזכירים כמה מקורות מארמוריקה [ברטניה] מן המאה התשיעית ועד המאה האחת-עשרה, עוררו דיונים ממושכים. עם זאת, לא יכול להיות ספק של ממש ביחס לקווי אופיו העיקריים של המוסד. כמה סופרים מאנשי הכנסייה, המתענגים הן על משחק-המלים והן על העקיצה על חשבונה של הרשות החילונית, מכנים את ה-*machtiers* הללו הטיראנים של הפארוכיה: הם 'מחזיקים' בפארוכיה:⁴² הם 'מולכים' עליה בזכות אבות; הם משמשים כעדים בעסקות הקרקע הנערכות בפארוכיה ולעתים גם גובים תשלום, כאשר אדמות מחליפות ידיים, כפי שעשה מאוחר יותר הסניור של ימי-הביניים. לאמיתו של דבר אנו יודעים, שבמועד מוקדם כבר הפכו לואסאלים. אחדים מביניהם נמנו אפילו עם הוואסאלים של הקיסרות הפראנקית; כמה מהם ייסדו משפחות אבירים.⁴³ קשה לנו שלא לזהות בה – לפחות באופן חלקי – את אבות-אבותיו של אותו מעמד סניוריאלי ברטוני, המתגלה לעינינו בתעודות מאוחרות יותר.

בחברה המבוססת על 'חמולות' (*kindred*) כזו של ויילס – אם כי בתקופה מאוחרת יותר, ובוודאי תחת השפעת המוסדות האנגליים השכנים – הפכו ה'מלכים' של ה-*cantrefs* או ה'מאות' (*hundreds*) לסניורים מן הסוג הרגיל. מקרה אחרון זה מראה לנו בבירור, כיצד סניוריה עוברית – ובנסיונות נוחות, סניוריה אמיתית – יכולה היתה להתפתח סביב גרעין של דומנה, אשר עיבודה הופקד בעיקרו בידי עבדים, על-ידי כך שכופים על קטגוריות שונות של איכרים הכפופים לאדון לשלם לו רנטות במזון, לארז אותו ולבצע עבורו שירותי-עבודה שונים. במקרה זה כללו האנשים הכפופים לאדון *taeogs*, ברובם כנראה בני הקבוצה האתנית של הנכבשים, וכן חברי שבט חופשיים, אשר היו חייבים בציות לצ'יף למרות 'חירותם' העוברת בירושה.

ניתן למתוח אנלוגיות נוספים ולשאוב רמזים מציויליזציות רחוקות עוד יותר. ההיסטוריה של הקומאנים (*Comans*), שהתנחלו על אדמה הונגרית ב-1243, מתחילה אכן באופן שונה מאוד מכל מה שהכרנו עד עתה במערב. הקומאנים היו רועי-צאן נוודים, אשר הפכו באופן פתאומי ליושבי-קבע. לעומת זאת, המעבר של איכרויות אירופה המערבית מציויליזציה של איסוף וציד לכאלה המתקיימות על חקלאות, התרחש באיטיות רבה ובזמנים קדומים עוד יותר. אך ניתן ללמוד הרבה מן האופן, שבו בקרב הרועים-הנוודים הללו לשעבר, הפך הצ'יף לבעל-אדמות. תמורה משמעותית לא פחות עובר במגרב של ימינו אדם חזק (לעתים קרובות, מרבוט), אשר מצליח להבטיח לעצמו שליטה בקהילה כפרית המעלה לו מסים. גם בקרב התאים של הודו-סין ניתן להבחין בעקבותיהם של תהליכים דומים. ה-*chiefdoms* של אפריקה השחורה, כשנכיר אותן טוב יותר, יספקו לנו בוודאי דוגמאות נוספות.

אם נשוב ונתבונן עתה בסניוריה האירופית, נוכל לחשוף בה שרידים שונים מן העבר הרחוק ביותר. כולנו שמענו על אותם מנהיגים, שהמשפטים הצרפתיים בני הדורות הקודמים נהגו לכנות 'זכויות מגוחכות' (*droits ridicules*), מונח אשר מלמד, עד כמה הופתעו מקיומם של מנהיגים אלה. המדובר למשל במשחקים, בריקודים, בכמה טקסים (אמבטיה כפויה, למשל), אשר תושבי כפרים מסוימים או חלקם – ובמיוחד הצעירים שבהם – היו חייבים לבצע בנוכחות אדונם. נעשו ניסיונות מאוחרים למצוא הסברים רציונאליים למנהלים האלה; אך לאמיתו של דבר, לא היה להם כל הסבר כזה. חישבו לדוגמה על החובה המפורסמת להכות במי תעלת המגן המקיפה את הטירה בלילות מסוימים, כדי – כך אמרו – למנוע מקרקור הצפרדעים להפריע את מנוחת האדון. האם אכן היה סאון המים מרדים יותר מזה של הצפרדעים המקרקרות? ומדוע דווקא בלילות מסוימים? והאם היה האדון אמור לשכב ער בכל שאר לילות השנה? יבוא חוקר הפולקלור ויסביר מנהיגים אלה, אם יש בכוחו לעשות זאת. לענייננו חשוב, שבמנהיגים אלה משחק ודאי האדון תפקיד עתיק מאוד של מי שעומד בראש טקסים פולחניים, אשר מקורם – קשה להטיל ספק בכך – בזמן עתיק לאין-שיעור. ואם 'זכות הלילה הראשון' (*jus primae noctis*) אכן היתה קיימת אי-פעם (ויש רמזים מכווערים מועטים, הרומזים בכיוון

⁴² המלה הלטינית *plebs* ומקבילתה הברטונית *plou* מציינות הן 'פארוכיה' והן 'עם'.

⁴³ A. de Courson, *Cartulaire de l'abbaye de Redon*, nos. cxcvi, ccclx

זה, בעיקר בתעודות מן הפירנאים), ודאי אסור לנו לפרש אותה כתוצר תאוותו של עריץ קטנוני. עלינו לחפש תחת זאת פולחן עתיק-יומין כלשהו, שבו התיר ה'מנהיג' את בתולי הנערות, והאנתרופולוגים יוכלו למצוא עבורנו מקבילות לכך.

אך אין לחקור את התהליך אך ורק מכיוון האדון. אנו יכולים להשיג עדויות חשובות לא פחות מתוך חקר החברה האיכרית עצמה. לאדון המחזיק חבורות-עבדים אין עניין עם קבוצה מאורגנת. סמכותו של צ'יף, לעומת זאת, מולבשת על קבוצה כזו, אך אינה מבטלת אותה. חשוב מאוד לכן לציין, שבארצות שבהן אנו עוסקים, לא שמה הסניוריה בשום-פנים קץ לקהילה הכפרית. ככל שאנו מרחיקים לכת אל העבר, אנו מוצאים את שני המוסדות פועלים זה בצד זה. ככל שיהא הכפרי תלוי באדונו, עדיין נותר כפוף לסמכותה של הקהילה הכפרית, שבה היה חבר. קבוצה זו מעולם לא פסקה מלקיים את חייה החברתיים, שהיו לעתים אינטנסיביים מאוד. מידת ליכודה וגיבושה היתה ודאי שונה ממקום למשנהו, בהתאם למסורות המקומיות ולדפוסי ההתיישבות. אך הבה ניקח לדוגמא את האזורים בצרפת, שבהם היתה מפותחת יותר מכל. הם נמצאים בלי ספק צפונה לנהר הלואר ועל הרמה הבורגונדית. בחבל-ארץ זה, המאופיין בכפרים גדולים, שדות פתוחים ורצועות ארוכות שאורכן כפרלונג אחד [שמינית המייל], מעידים הנוף הכפרי עצמו ותבניתו הייחודית על כך שההתנחלות הראשונית על האדמה נערכה באופן מתוכנן. זכויות מרעה קולקטיביות בדגן שנשאר לאחר הקציר, והרוטציה הכפויה של השדות, אשר מנעה מכל מעבד-אדמה לבחור לעצמו היבולים שהוא רוצה לגדל, חייבו את הכל, לעתים קרובות גם את הסניור ואדמות הדומנה שלו. היה זה גם חבל-הארץ הקלאסי של הסניוריה, המקום שבו היתה עתיקה יותר מכל ומבוססת באופן היציב ביותר. תהיה זו לכן טעות חמורה להניח סתירה הכרחית בין קשרי הקהילה הכפרית ובין אלה של הסניוריה. אף שהמנהג היה בעיקרו אחראי לשמירתן של הזכויות הקולקטיביות בשדות ושל הסדרי המרעה, התערבה בהכרח בדבר מפעם לפעם סמכות מפקחת כלשהי, עם הסנקציה של בית-דין כלשהו ברקע. בתנאים ששררו בימי-הביניים היה בית-הדין היחיד זה של האדון – וחבריו היו לעתים קרובות איכרים. על-פי המשפט, האדון לבדו יכול היה להוציא הוראות, באמצעות זכות ה-ban שלו. בפועל הוא הותיר לעתים קרובות תחום רחב לפעולתה של הקהילה עצמה, במיוחד בבחירתם או במינויים בעלי התפקידים השונים בכפר, אשר היו מופקדים על שמירת התקנות המקומיות. השיטות היו מגוונות מאוד והיו שונות לא רק מאזור לאזור, אלא גם מיישוב ליישוב באותו חבל-ארץ. אך אין לשכוח, שאפילו כאשר האדון החזיק במונופול המלא ביותר על הזכות להוציא צווים חקלאיים, היה עדיין אמור לפעול למען טובת הקהילה וכפרשן של מסורתה.

שני סוגים עיקריים של עדויות מאפשרים לנו יותר מכל להוכיח את שרידתם של מוסדות הכפר העתיקים תחת שלטונה של הסניוריה. הם מבהירים גם את התנודות שבהתקדמותו של השלטון הסניוריאלי. סוג אחד מקורו בהיסטוריה של החקלאות האיכרית, השני – בזו של זכויות הקהילה המשותפות. כבר נתקלנו לעיל במאנזה. אין מוסד אפוף מסתורין יותר ממנה בכל ההיסטוריה האגרארית. אין גם מוסד אחר שהסברו, אם רק נוכל אי-פעם להגיע להיות בטוחים בנכונותו, יוכל לזרוע יותר אור על דפי ההיסטוריה הנושנים ביותר. אינטרפרטציה מלאה וודאית שלה אינה אפשרית עדיין; אך כמה עובדות ביחס למאנזה כבר ברורות היטב. ראשית, שנמצא למצוא אותה בכל אירופה, בשמות שונים; *mansus*, בארצות הרומאניות, אך במערב גאליה תחת השם *factus* ביטוי עתיק שסיכוינו להבהיר אותו קלושים; *hufe* בגרמניה; *hide* באנגליה; *bol* בדנמרק ואולי *ran* בארמוריקה [ברטניה]. כבר בני-הזמן הבחינו בכך שכל המלים הללו מציינות אותו הדבר עצמו, וכי העובדות המסתרות מאחורי הכינויים השונים דומות בבירור. בגלל טיבם של מקורותינו, הפונקציות של ה-*manse*, ה-*hide* וה-*hufe* (אם נתעלם לרגע מן ה-*bol*) מופיעות לעינינו בבירור כחלק מן הארגון הסניוריאלי. תהיה זו ודאי טעות להניח מראש, שהיבט זה של המוסד היה גם בהכרח הקדום ביותר, אך זהו ההיבט שקל יותר מכל לחקור אותו, ומוטב שנפתח בו.

בסניוריה של ימי-הביניים היתה המאנזה – מטעמי נוחות נמשיך להשתמש בכינוי זה – יחידת החזקת הקרקע הנהוגה. אך לא כל המשקים היו מאנזות. בשכנות למאנזה ולעתים, באותה סניוריה עצמה, נמצאו משקים משועבדים, שכונו בכינויים אחרים. היו להם שמות שונים: בגאליה שמם הנפוץ היה *hôtises* (בלטינית *hospicia*), וכן *laisines*, ומאוחר יותר *bordes* או *chevannes*; בגרמניה נקראו *Schuppen*. כמו המאנזה, שימשה גם ה-*hôtise* כיחידת רישום בסקרי האחוזה. בתקופה זו, לעולם איננו שומעים על חובות סניוריאליות במזומן או בטובין

או בשירותי-עבודה המוטלים על חלקות אדמה נפרדות; פרט לחובות האישיות, היו כל שאר החובות מוטלות על המשק בכללותו, יהא הרכבו אשר יהא; לא היתה חשיבות גדולה לשאלה, אם אריס אחד עיבד אותו או כמה אריסים ביחד. המשק יכול היה להיות מפוזר על-פני כמה שדות, אך מנקודת-מבט סניוריאלי, חלקיו היוו יחידה אחת החבה חובות. אך לעתים קרובות היו החובות שונות מ-*hôtise* אחת למשנה באופן שנראה מוזר ושרירותי.

המאנזות, בניגוד לכך, היו מחולקות לקטגוריות משפטיות מובחנות היטב: *ingenuiles*, *serviles*, לעתים *lidiles* (מן המלה הגרמאנית *laet*, בצורתה הלטינית *lidus*: עבד משוחרר, או לעתים: בן לקבוצת אוכלוסין שנכבשה). בתוך כל קטגוריה כזו, ובתחומי אותה סניוריה, החובות היו בתיאוריה אחידות; עד כדי כך, שאם ידעת מה חבה המאנזה הראשונה ברשימת המאנזות השייכות לקטגוריה מסוימת, ידעת מה חייבות כל השאר. נכון שפה ושם היו כמה קבוצות-משנה בעלות חובות שונות במסגרת אותה קטגוריה. סטיות כאלה, אשר לא סיבכו את המצב באופן משמעותי, נמצאו כמעט אך ורק בסניוריות הגדולות. הן משקפות ודאי את ההיסטוריה שלהן, כך שכל קבוצת-משנה כזו שיקפה הרחבה נוספת של המכלולים העצומים האלה של קרקעות וזכויות, אשר נבנו שלב אחר שלב. וכך מסתבר, שהכללים שהיו תקפים עבור ה-*hôtise* היו תוצאת הנסיבות המיוחדות של כל מקרה פרטי; הכללים שחלו על המאנזות היו לעומת זאת מנהג של קבוצה שלמה. אם ניקח בחשבון את העובדה, שמספר ה-*hôtises* היה תמיד מועט הרבה יותר מאשר מספר המאנזות; שהן היו בממוצע קטנות יותר במידה ניכרת; ולבסוף, שבין מחזיקיהן השונים נמצאו לעתים קרובות אנשים, שתוארו באופן מפורש כאנשים שזה מקרוב באו (*advenae*), נוכל אך בקושי להימנע מלראות בהן חלקות קטנות, שנוצרו במאוחר, על אדמה שהיתה עד אותה עת בלתי-מיושבת, על-ידי מתיישבים, שכמה מהם ודאי באו ממרחקים, בעוד אחרים היו אולי פשוט הבנים הצעירים של משפחות מקומיות שסבלו ממחסור באדמה. עצם המונחים בהן מציינים משקים אלה – *Schuppe*, *chevannes*, *bordes*, שפירושה המילולי 'בקתה' – הם משמעותיים. היה מקובל להעביר את הכינוי ממקום-המגורים לאדמה הקשורה בו: פירושה המדויק של המלה *manse* (בצרפתית של ימי הביניים – *meix*, ובפרובנסאלית – *mas*) היה גם הוא בעצם מקום-מגוריו של מעבד-האדמה. אך לאיש שהחזיק במאנזה היה בית של ממש; נראה שלא לה שהחזיקו ב-*hôtises* לא היה יותר מאשר צריף. באופן דומה נהגו עד לפני זמן לא רב כפרים רבים להתיר לעניים ולמתיישבים חדשים לבנות לעצמם מעון בשולי אדמות הכפר המשותפות, בתנאי שיהיה עשוי מחומרים עלובים למדי. תעודות מאוחרות יותר מסקרי-האחוזה הקרולינגיים מרמזות, שאלה שישבו על מאנזות היו היחידים שהחזיקו בזכויות מלאות באדמות הכפר המשותפות. *hôtise* היתה לעתים קרובות טנורה פוטנציאלית: כאשר הגיעה לגודל מסוים – ודאי על-ידי כך שהכשירה אדמת בור לעיבוד – יכול היה האדון להחליט לספח אותה מכאן ואילך למאנזה או למחצית מאנזה; כאילו סניוריה מנוהלת היטב צריכה היתה, בלשון הזמן ההוא, להיות מורכבת כולה ממאנזות. בקצרה, המאנזה היתה התא הייצוגי, ודאי הקדום ביותר, של הכפר שעבר 'סניוריאליזציה'.

אך תו-היכר חשוב עוד יותר הבדיל אותה מן ה-*hôtise*: חייה הארוכים. אין ספק שבתקופה שבה אנו יכולים לראשונה להבחין בבירור בשיטות הניהול של הסניוריה, כלומר במאה התשיעית, העיקרון שאין לחלק אותה אינו בעל תוקף מוחלט עוד. לעתים קרובות חיים שניים או שלושה אריסים ראשי משפחות זה בצד זה על אותה מאנזה – תופעה כמעט בלתי-מוכרת על ה-*hôtises*, כיוון שלא לה היה גודל אחיד, ואם חולקה אחת מהן, יכולת פשוט לומר שמעתה קיימות במקומה שתיים; לעומת זאת נותרה המאנזה יחידה פיסקאלית ואדמיניסטרטיבית אחת, גם אם חולקה בין כמה מעבדים. אך לעתים רחוקות מאוד מגלים סקרי-האחוזה עניין בדרך שבה חולקו האדמה והעול המוטל עליה בין ראשי המשפחות היושבות על הקרקע. החובות, והן היו העיקר עבור מנהלי-האחוזה, היו מוטלות על המאנזה בכללה; המתחלקים בה היו חייבים בהן במשותף, כולם ביחד וכל-אחד לחוד.

אך קשה מאוד להניח, שחלוקת-המשנה של המאנזה היתה תופעה קדומה. נראה שהיתה רק השלב הראשון בתהליך התפרקותה, אשר הוביל בסופו של דבר – והדבר התרחש באזורים שונים בזמנים שונים מאוד – להיעלמותה של המאנזה עצמה. כיחידת רישום, אשר משעה שלא תאמה יותר את העובדות הממשיות, הופיעה אך ורק כרשומה פיקטיבית בספרי המינהל של האחוזה, ניתן היה לשמור על המאנזה רק במאמץ רב, שכישלוננו לטווח ארוך נגזר מראש. וכך אנו מוצאים, שסקר-האחוזה של סן ז'רמן-דה-פרה נאלץ, מרצונו או שלא מרצונו, למצוא מקום בסטטיסטיקות שלו –

לעתים בהקשר של גביית חובות – לבית המשפחה כיחידת-רישום. מסמכים אחרים של אותו הזמן מעדיפים לחשב על-פי בתי-אב או על-פי *coulounges* (לטינית: *coloniae*), שכל אחד מהם כולל משק-בית אחד של אריסים, מאשר על-פי מאנזות. התעודות מאפשרות לנו להבחין בשיטת רישום וניהול עתיקת-יומין, רק כאשר היתה כבר בעיצומה של שקיעתה – לפחות בכפרים הגדולים של גאליה הצפונית. הכל מורה, שהכלל המקורי היה בכל מקום: מאנזה אחת, משפחה אחת. בדה (Beda)⁴⁴ היה זה שתירגם את המלה האנגלית *hide* ללטינית כ"אדמת משפחה אחת" (*terra unius familiae*).

המאמצים שהשקיעו הרשויות הסניוריאליות בניסיון להחזיק בשיטה מהווים הוכחה מספקת לכך שסדירותה ויציבותה של המאנזה עזרו מאוד בגביית החובות. אך יש עדות ישירה יותר לכך. בשנת 864 מנסה הקיסר הקרולינגי קרל הקרח לעצור את התפרקותה המאיימת של המאנזה. מטרתו המוצהרת היא לשמור על הסניוריות מפני "בלבול", ובעצם מפני "הרס". כאשר נשלמה בזמן מאוחר יותר התפרקותה של המאנזה, הכרח היה להעריך את החובות הכרוכות בכל פיסת-אדמה ובכל בית, ולתבוע שירותים מכל ראש משק-בית. מבחינתן של רשויות האחוזה היה זה סיבוך גדול ומטריד, אשר סייע להאיץ את תהליך התארגנותה מחדש של הסניוריה.

אם נמשיך ונעיין בדבר, ניווכח, שכמה מן המאנזות הללו, שהיו כה מועילות לאדון מבחינה פיננסית, נוצרו על-ידי האדון עצמו לתועלתו כיחידה אחת. כך לדוגמא, במקרה של המאנזות ה'משועבדות', שנקטעו מן הדומנה לשימוש של העבדים ש"שוכנו בבקתות"; כך ודאי נוצרו גם המאנזות, עליהן יושבו עבדים משוחררים (*manses lidiles*). אך האם נוכל להאמין, שכל השיטה כולה נוצרה על-ידי האדונים? ובמיוחד, שה-*manses, ingenuiles* המאנזות ה'חופשיות' או רובן, נוצרו אף הן בדרך זו? מכך ישתמע, שהן תיפקדו אך ורק במסגרת הסניוריות; אך במדינה הפראנקית היו גם מאנזות או *hufen*, ובאנגליה – *hides*, אשר הוחזקו בידי בני-חורין שלא היו כפופים לאיש, בין בגופם ובין באדמותיהם, ואשר עיבדו בעצמם חלקות שנקראו *manses ingenuiles*, כפי שמעידים בין היתר הקפיטולרים הקרולינגיים העוסקים בענייני צבא. אשר ל-*bol*, הרי ניתן היה למצוא אותו בכל רחבי דנמרק, אשר באותו זמן לא עברה כל תהליך סניוריאליזציה.

ההיסטוריה של אוצר המדינה מספקת עדות רבת-ערך נוספת. במדינות גדולות עשו שלטונות המס שימוש במאנזה או במקבילה שלה; אפשר שכך היה הדבר כבר באימפריה הרומית, אם אכן תאמו יחידות גביית-המס תאים חקלאיים מטיפוס זה. יחידת גביית-המס הרומית נקראה באופן רשמי *caput* או *iugum*, אך אנו יודעים שבפרובינציות היו רווחים מונחים מקבילים אחרים. אנו יודעים גם, שהפראנקים והאנגלו-סקסונים השתמשו במאנזה או ב-*hide* כיחידת מיסוי, כאשר גבו מגבי-חובה כדי לשחד פירטים סקנדינביים או להילחם בהם. השימוש הפיסקאלי השתקף לבסוף גם במינוח: בארץ הפראנקים נקראה הדומנה שעבד האדון עצמו גם היא *mansus* או *hufe* בצירוף סיומת המבחינה אותה מן המאנזה האכרית: *mansus indominicatus*, או *Salhufe*. ואם באנגליה, לעומת זאת, לא כונתה הדומנה מעולם *hide*, נראה שסיבת הדבר היתה שמעולם לא הוטל עליה מס, בניגוד למצבה בקרב הפראנקים. על-כל-פנים, איש לא יעלה בדעתו, שמאנזות איכריות, בין אם היו מוחזקות כטנורות ובין אם היו מוחזקות בבעלות מלאה, פשוט הומצאו והועלו על המפה על-ידי בירוקרטים, שהיו צריכים סקר-אחוזה הולם.

פרט לכל הגורמים האחרים, הן זמנן של המאנזות והן פיזורן הרגיונאלי מעידים שלא כך היה הדבר. אנו שומעים על מאנזה, *hufe* ו-*hide* הרבה לפני הפלישות הסקנדינביות; ומערכת המיסוי של הקיסרות הרומית המאוחרת, שניתן היה אולי להניח בטעות, כי היא שיצרה את המאנזה הרומית, ודאי לא יכלה ליצור את ה-*hufe* באזורי גרמניה שמעברו המזרחי של הריין, באזור שמחוץ לשליטת האימפריה הרומית, את ה-*hide* שבבריטניה, ועוד פחות מכך את ה-*bol* הדני. נראה, שכל מה שהשלטונות המרכזיים ואנשיהם עשו, היה להשתמש בשיטה של חלוקת הקרקע, שהיתה כבר נפוצה בחברה האירופית הכפרית הקדומה. וכך עשו גם האדונים בתורם, למטרותיהם שלהם.

⁴⁴ היסטוריון, מלומד ואיש-כנסיה, 673–735; מחברה של ההיסטוריה הכנסייתית של עם האנגלים.

"אדמת משפחה אחת", *terra unius familiae*: מילותיו של בדה נותנות לנו לפי כל הסימנים את המפתח להבנת מוסד המאנזה בצורתו הראשונית. אך אל לנו לחשוב על שהמשפחה שבה מדובר היתה המשפחה הגרעינית הקטנה של תקופות היסטוריות מאוחרות יותר. ידיעותינו ביחס להיסטוריה של יחסי השארות בשחר הציויליזציה שלנו הן אמנם מועטות, אך יש לנו סיבות טובות להניח, שהקבוצה שתאה הראשוני היה המאנזה, היתה משפחה פטריארכאלית בת מספר דורות וכמה בתי-אב קולאטריים, החיים סביב בית משותף. תהליך הדיסאינטגרציה המתקדם של קבוצות גדולות אלה של שארי-בשר, מלווה בלי ספק בגידול האוכלוסייה, הביאה מאוחר יותר להתפרקות המאנזה עצמה. עקרון אי-חלוקתה, שעליו ניסו לשמור אדונים החל מן המאה התשיעית, היה אולי שריד לכללי הירושה הקהילתיים העתיקים, שאותם סיגלו לצרכיהם שלהם. באותו אופן שמרו הטורקים, בתור הבעלים העליונים של הקרקע ביוגוסלביה, על שלמות ה-zadruga האיכרית עד לתקופתה קרובה מאוד לשלנו. חלוקת-המשנה של המשק בין יורשים רבים, המחייבת סידור מחודש מתמיד של החלוקה, היא לצנינים בעיני כל רשות, הלהוטה לשמור על גבייה סדירה של הרנטות ושל שירותי העבודה. רשויות האחווה נאלצו בעצם להסכים לכך רק תחת לחץ התמורות באווירה המשפטית, או כאשר ההיטלים השונים שיכלו לגבות לאחר מותו של אריסים עם העברת המשק בירושה הניבו יותר הכנסות מאשר החובות הסניוריאליות השנתיות, כך שגידול במספר המועדים, שבהם ניתן היה לגבות היטלי ירושה, יכול היה להבטיח להם יתרונות כלכליים. כל זה החל לקרות כאשר שקיעתה של המערכת הסניוריאליה החלה להתקרב.

יש לנו לפיכך כל סיבה להניח, שתפיסת הקרקע הראשונית נעשתה בידי קבוצות פטריארכליות. לעתים הן חיו מרוחקות זו מזו; במקרה זה, מוגנות הודות לבידודן באזורים של התיישבות מפורת, גילו כוח ניכר לעמוד בפני חלוקת המשנה של המאנזה. במקומות אחרים היו חלק מקהילות כפריות גדולות יותר, גרעיניות. נחלותיהן לא היו שוות; טקיטוס הבחין באי-שוויון זה בכפרים הגרמניים לפני זמן רב.⁴⁵ בסקרי-האחוזה מן המאה התשיעית, אף שתיאוריהם אינם כה מפורטים כפי שהיינו רוצים שיהיו, אין דבר בולט יותר מאשר הפערים העצומים בין מאנזות השייכות לאותה קטגוריה עצמה באותה סניוריה. את היוצאים מן הכלל [כלומר, את המקרים שבהם המאנזות שוות פחות או יותר בגודלן] ניתן ודאי להסביר בעזרת התיישבות משנית על הקרקע, שבה השליטו באופן מלאכותי תבנית סדירה.

העדר אחידות זה בגודלן של הטנורות הטיפוסיות מפתיע עוד יותר במבט ראשון, משום שהוא עומד בסתירה לאחידות הכמעט מוחלטת בחובות המוטלים עליהן. בוויילנב-סן-ז'ורז', לדוגמה, נושאת המאנזה החופשית הקטנה ביותר בדיוק אותן חובות כמו הגדולה ביותר, אשר פרט לכך שהיא כוללת 40% יותר כרי-מרעה ו-60% יותר כרמים, יש בה קצת יותר מפי חמישה-עשר אדמת חריש; וכל אחת מהן עובדה על-ידי בית-אב יחיד. ברור לחלוטין, שגם אם נתעלם משלטונם של האדונים, לא היה דבר דמוקרטי בחברות איכרים קדומות אלה.

מצד אחר, כאשר אנו מבקשים לברר את שאלת מקורותיו של שלטון האדונים, מעניין לבדוק, כיצד הטילו על קטגוריה שלמה של מאנזות שונות בגודלן – בסניורות וכפרים גדולים הגיע מספרן לעתים למאה – חובות שוות לחלוטין. כיון שהמשפחה הפטריארכאלית היתה התא הראשוני של החברה הכפרית, כל אחד היה חייב ל"נגיד" משקל זהה על חובות – או, אם תרצו, של מתנות – ואותה כמות עבודה. אי אפשר לחבר תיאור ממצה של יחסי האדון והקהילה הכפרית אך ורק על-סמך בדיקת כמות הקרקע המעובדת. עיבוד הקרקע תפס בלי ספק מקום חשוב, אך החקלאות לא דחקה לחלוטין את מקומם של המנהגים העתיקים של חיים פסטורליים – הצייד ואיסוף המזון. משדותיו בלבד לא יכול היה האיכר להתקיים. מסביב לאזור שנמצא בעיבוד מתמיד פחות או יותר, אשר כל זמן שהניב יבול, הוחזק בבעלות אינדיבידואלית או משפחתית קפדנית, היה לאיכר צורך בגישה לשטחי אדמת-בור גדולים במצבם הטבעי. האפרים, הביצות והיערות לא רק סיפקו מזון הכרחי לבהמותיו; תזונתו שלו עצמו היתה תלויה בהם, שכן ירקות ופירות-בר היו חשובים עוד יותר לתזונתו מאשר בשר ציד. כמעט כל כלי-עבודתו היו עשויים עץ; חומר הבעירה בו השתמש היה עץ או כבול; חיות-הבית שלו רבצו על מצע של שיחים או עלים יבשים. אפילו אדמתו המעובדת היתה זקוקה לאדמת-הבור, שכן הדישון הרגיל שלה היה מורכב מאדמת עשב המכילה כבול או ערימות סוף, שפוזרו על האדמה לפני הזריעה.

⁴⁵ הם מחלקים את השדות "כפי מעמדו של איש ואיש" [secundum dignationem]: טקיטוס, גרמניה, פיסקה כו.

בכפרים ללא אדון, או במקום שבו שלטונו של האדון התפתח רק מאוחר, החזיקה הקהילה הכפרית לעתים בשליטה מלאה על אדמות משותפות (commons) אלה; לפי הניסוח הפיאודלי, היא החזיקה בהן כנחלה אלודיאלית. בולטת העובדה, שבאזורים שבהם הקרקעות המשותפות היו חשובות במיוחד לאיכרים – כמו למשל באזורי המרעה של האלפים והפירנאים – היה גם שלטונו של האדון חלש יותר מאשר על המישורים הסמוכים. בדומה לכך, על חופי הים הצפוני, בפריזלנד ובדייטמרשן, הצורך במאמץ קולקטיבי כדי לייבש את הביצות או כדי לחסום את הים בסכרים, עמדה בדרכה של התרחבות שלטון האדון, שכן כל דבר שתורם לגיבוש הקהילה חיזק את עצמאותה. אך ברוב חלקי אירופה, במקומות שבהם האדמות המשותפות היו חיוניות אך עדיין רק בחזקת נספח לאדמה המעובדת, הרחיב האדון כמעט בכל מקום את שלטונו הן על האדמות המשותפות והן על השדות.

לו היה עלינו לשים מבטחנו בשפה המשפטית הפורמאלית ובנוסחאותיה השגורות, היינו עלולים אפילו לחשוב, ששלטון זה של האדון מזה לחלוטין את זכויות האיכרים באדמות המשותפות כבר בשלב מוקדם מאוד. סקרי-האחווה של המאה התשיעית נוהגים כרגיל ביערות ובאדמות המרעה כחלק מן הדומנה. אך זהו רק ניסוח מפורש של יחסים מורכבים – פשוט הרה תוצאות, כפי שעתיד היה להתברר. נוסחה שהיתה מקובלת בתעודות פראנקיות תיארה את המציאות טוב יותר. בשעה ששטר הענקה או מכירה מונה את היסודות המרכיבים סניוריה, הוא מונה כרגיל בצד השדות, הכרמים וכרי-המרעה של הדומנה והכנסותיה מן הטנורות, את ה"אדמות המשותפות" (*communia*). באופן זה הוא מציין, שהאדמה שהיתה נתונה לשימוש קולקטיבי, הוצבה אף היא תחת מרות האדון, ועדיין נותרה כפופה למנהגי השימוש הקהילתיים ה'משותפים' בה. הדיוק היחסי של שפתנו המשפטית המפותחת אינו סובל זכויות חופפות מעין אלה. אך אל לנו להתרברב בבהירותה של השפה המשפטית שלנו: כיצד היו אבותינו המיידים, שהיו אמונים על המשפט הרומי המדויק, יכולים לתאר את זכויות ה'בעלות' של בעל-מניות זעיר של חברה גדולה בנכסיה? על כל פנים, סיבוכים מעין אלה לא היו זרים כלל לרוחם של אנשי ימי-הביניים, שראו לפנייהם מדרג שלם של זכויות, זו על-גבי זו, הנחות על כמעט כל פיסת קרקע. אין טעם לחפש את ה'בעלים' האמיתיים של האדמות המשותפות. אך מי היה ה'בעלים' של הטנורה? מעבד-האדמה? אדונו? או – עם התמסדות המערכת הפיאודלית – אחד האנשים שמטעמם החזיק האדון בקרקע בתור פאודום או בתור תת-פאודום (*sub-fief*)? האמת היא, שזכויות השימוש של האיכרים באדמות המשותפות, וזכותו ה'עליונה' של האדון, נחשבו מכובדות במידה שווה. ההכרה בזכותו של האדון באה לידי ביטוי – כמו אצל הטנורות – באמצעות היטלים מסוימים מן האיכרים הבודדים, ומאוחר יותר כנראה באמצעות דמי-פטור על האדמות המשותפות, ששולמו על-ידי הקהילה הכפרית בכללה. ולדומנה היה כמובן חלק בכל הזכויות המשותפות.

התעודות מעידות עדות נאמנה, ששיטה זו, על כל האי-ודאויות המסוכנות שבה, גרמה לסכסוכים תכופים ולשימוש-לרעה בשלטון. המאבקים המוקדמים ביותר בין אדון וקהילה על יערות או אדמות-בור – או לפחות, הסכסוכים הקדומים ביותר הידועים לנו – התרחשו במאה התשיעית. לאחר שהגל הגדול של בירוא יערות והכשרת אדמות של המאות האחת-עשרה, השתים-עשרה והשלוש-עשרה צמצם במידה ניכרת את היקף הקרקעות הפנויות העודפות, הפכו מאבקים אלה מרים עוד יותר, וזאת בשעה שתחיית המשפט הרומי נתנה בידי האדון נשק חדש ורב-עוצמה. לעתים קרובות נמשל מאבק הקהילה והאדון על זכויותיהם להתנגשות כד-חרס בסיר-ברזל. אך תוקפו של עיקרון הזכויות המחולקות בין משתמשים שונים לא נחלש. "מים זורמים ומעיינות, אפרים, כרי-מרעה, יערות, *garigues* וסלעים", קובע קובץ המשפט המנהגי של ברצלונה בערך בשנת 1070, "שייכים לברונים ואין להחזיק בהם בתור רכוש אלודיאלית או כחלק מהדומנה אלא כדי שהאנשים יוכלו ליהנות מהם בכל עת." האדון לא היה רק הציף של אנשים פרטיים, ובתור שכזה אדם המחזיק בסמכות על הרכוש שברשות כל אדם הנתון לסמכותו; הוא היה גם הציף של קבוצה, וכתוצאה מכך – האדון העליון של האדמות הכפופות לשימוש קיבוצי. לא די בכך שהסניוריה לא עמדה בסתירה לקהילה הכפרית; היא היתה תלויה בה מהיבט חשוב במיוחד של סמכויותיה והכנסותיה.

7. מתווה כללי של ההתפתחות

לאחר חיפוש זה, בו פסענו לאחור בזמן לאורכן של דרכים הנפגשות בסופן, עלינו לנסות עתה לתאר בכללותה את ההתפתחות שהובילה להופעת המערכת הסניוריאלית הקלאסית, ולייתר דיוק – את מסלולי ההתפתחות השונים, שכן יהיה עלינו לקחת בחשבון את המאפיינים המיוחדים של כל אזור, אותם הדגשנו מלכתחילה. העקומות השונות שנשרטט יכללו בהכרח קווים מרוסקים רבים, המסמנים היפותזות – וקטעים אחרים יישארו ריקים.

בתחילה, אנו שומעים הדים קלושים לקיומן של קהילות איכרים הכפופות לצ'יפים, להן חבות המשפחות (במובנה הרחב של המלה) השונות המרכיבות את הקבוצה מתנות ריטואליות, ובלי-ספק גם עזרה באופן כללי, שוודאי תלכש צורה של שירותים מסוימים. קיומן של village chiefdoms כאלה מוכח בבירור בגאליה לפני זמנו של קיסר ובגרמניה לפני הפלישות; אפשר לאתרן בחברה של ברטניה, ובאופן ברור עוד יותר בוויילס. אנו יכולים להניח, שמהו כגון זה היה קיים כמעט בכל מקום ברחבי אירופה הקדומה. דומה, שבמקרה זה אנו ניצבים בפני אחד מן הפערים החברתיים העתיקים ביותר בציויליזציה שלנו.

האצולות של ימי-הביניים והעת-החדשה התהוו בזמן מאוחר הרבה יותר ובתנאים שונים מאוד. האצולה של ימי-הביניים, כפי שהוגדרה במנהג ובמשפט של המאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה, היתה מובדלת משאר החברה באמצעות ייעודה העובר-בירושה לשמש באבירות. האציל היה כרגיל ואסאל צבאי; משעה שהחל מעמד האצולה לגבש את אורח-חיי, שאל ממנהגיה של השיטה הואסאלית את לכידותו המעמדית ואת כללי המשפט הבסיסיים שלו. כל אלה הם מוסדות מאוחרים יחסית. אך אם נתבונן בו באציל מנקודת-מבט כלכלית, האציל הוא גם זה החי מפרי האדמה בלי לעבד אותה. הוא בעת-ובעונה-אחת אדונם ומנצלם של אלה, שעושים את העבודה. בקיצור, ההון האצילי הטיפוסי הוא ההון הסניוריאלי, כך שנתקשה לא לראות בהבחנה בין האצילים ובין חסרי-הייחוס תוצאה ישירה של אותו פער עתיק, שנפער בשחר ההיסטוריה, בין איכרים 'קליינטיים' והצ'יף המקומי, שהתקיים באופן חלקי ממה שאלה נתנו לו: בין תושבי ברנאקום (Brenaccum) ואותו Brennos, שנתן לכפר את שמו. למרות השינויים בהרכבה האצולה ומבנה, שחזרו והתרחשו במהלך הזמן, למרות עלייתם החברתית, נפילתם ותהפוכות מזלם של הרפתקנים מכל סוג ומין, אנו מניחים, כי הגרעין העתיק של מעמד האצולה הורכב מצאצאי אותם צ'יפים כפריים, שמקרבם באו – שכן היו צריכים לבוא ממקור כלשהו – רוב הואסאלים ורוב האבירים. הסיפורים שסופרו על אותו machtiern ברטוני, שהפך לואסאל של הקיסר, ועל אחר שייסד משפחת אבירים, מעידים ודאי על תהליך נרחב הרבה יותר.

אך המלה 'צ'יף' עדיין מעורפלת מדי. מאין שאבו אנשים אלה את כוחם או את יוקרתם? מפתה במיוחד לקשור את הארגון הכפרי הקדום עם זה של ה'חמולה' (clan) או השבט, ולתאר לעצמנו את האדון לעתיד כזקן המשפחה או קבוצת-השארים, או מישהו שהתיימר להחזיק בעמדה הזו; הקבוצה שבה מדובר היתה כמובן במקרה זה גדולה אפילו עוד יותר מזו של משפחה פטריארכלית. אפשר שכך היה הדבר לעתים. נדמה כי נוסחה בווארית מן התקופה הקארולינגית מזהה כפר (vicus) עם genealogia. ביחס ללומברדים ולבורגונדים אנו יודעים מן המקורות ועל-סמך שמות המקומות, וביחס לפראנקים – מתוך שמות-מקומות, שלעתים התיישבו בתחומי העולם הרומי על האדמה כשהם מאורגנים ב-farae, בקבוצות הקשורות בקשרי-דם. אך כבר ציינו קודם, ויש לחזור על כך כעת, שאך לעתים רחוקות היו העובדות כה פשוטות.

מוקדם ככל שנוכל לחקור את הסניוריה, אנו מוצאים שלא חפפה כלל וכלל תמיד את תחומי הכפר. להפך, הכפר היה מחולק לעתים קרובות בין כמה סניוריות. חוקרים מארצות שונות ציינו זאת, וכמעט תמיד באותה תדהמה ממש; נראה, שבאופן ספונטאני אנו נוטים להניח, שחיבת להיות התאמה מדויקת בין תחום שלטונה של הסניוריה לבין תחום הכפר. אך כאשר משווים את ממצאיהם של מחקרים מפורטים רבים מתברר, שלאמתו של דבר, מה שכל היסטוריון נוטה להחשיב לממצא יוצא-מן-הכלל, שבו נתקל באזור אותו הוא חוקר, הוא הכלל או לפחות תופעה נפוצה מאוד.

אין ספק שבמקרים רבים החלוקה הזו אינה מקורית אלא משקפת שלב מאוחר יותר בתולדות הסניוריה. ככל שהתפשט המנהג, להושיב ואסאלים, שקודם לכן סעדו לשולחן אדונם, בבתים משלהם, נאלצו אדונים חילוניים גדולים

וקהילות כנסייתיות לקטוע נחלות פיאודליות מתוך אדמותיהם, כדי ליישב עליהן את בני-לווייתם החמושים. מענקים אלה היו עשויים לעתים קרובות מפיסות-אדמה שנקטעו מתוך סניוריות גדולות הרבה יותר, ולעתים אפילו ממאנזות בודדות, שנלקחו פה ושם מסניוריות שונות. הם הניחו שהאסאל יהיה נאמן יותר, אם הפיאודום המפוזר שלו יקשה עליו לבסס לעצמו מעמד בלתי-תלוי באדונו. בדרך זו התפשטה במידה ניכרת התופעה, שכפרים מפוצלים בין אדונים רבים. מענקים ומעשי-מכר לכנסיה הביאו לתוצאה דומה: אם היה לך כפר שלם, לא תמיד היית מעניק או מוכר את כולו. לכך יש להוסיף את חלוקת הכפרים כתוצאה מירושה. עם זאת ברור שלא תמיד – ואפילו לא בדרך-כלל – יש באפשרותנו להסביר את נוכחותן של כמה רשויות סניוריליות זו בצד זו על אותה טריטוריה באמצעות תהליך התפרקות הסניוריה, שהתרחש בזמן שחלף מאז ייסודה. לעתים קרובות אנו עדים להתפתחות הפוכה בתכלית – לקראת האינטגרציה שלה. הביטוי בכפר הזעיר מון אקבודי (Mons Achodi), באזור המיוער של מערב גאליה, בתחילת המאה התשיעית. פרט לסניוריה הקטנה של אָוֶבֶן ושל אָכְמברז', שכבר תוארו לעיל, היו ארבע מאנזות. בזו אחר זו הוענקו לסן ז'רמן-דה-פֶּרְהֶ על-ידי אנשים, שאותם נוכל להחשיב בצדק לא רק למעבדי-האדמה אלא גם לאדוניה, שנהנו מהחובות שהיו מוטלות עליה. הנזירים צירפו אותן לסניוריה של זוג נשוי; ובאמצעות הסכם עם ארמברז', שהיתה כנראה כבר באותו זמן אלמנה, הפך הכל לאחווה סניורילית אחת, שהוחזקה מטעמו של המנזר בתור *precarium*. אפשר להצביע בקלות על עקבות תהליכים דומים של ריכוז רכוש קרקעי במקומות אחרים, למשל ב-Domesday Book.

אם ננסה לגבש לעצמנו מושג הולם בדבר העירובייה המשפטית, ששררה כנראה בכמה אחוזות, עלינו לקחת בחשבון בנוסף לקיומן של חלקות שהיו כפופות לאדונים שונים, שהיו גם משקים שלא היו כפופים לאדון כלשהו. העובדה שאיים כאילו של אי-תלות יכלו לשרוד, בשעה ששדותיהם פזורים בינות החלקות המשועבדות של השכנים, לא עמדה כנראה כלל בסתירה לקיומה של מערכת *chiefdoms* כפרית עתיקה מאוד, כפי שמעידים שמות-המקומות. היתה ודאי סיבה טובה לכך שבנקודה כלשהיא בהיסטוריה הגאלו-רומית אימצו לעצמם תושבי הכפר פלוראק (Florac) באזור בורדו או שכניו את ההרגל לקרוא לו הכפר, או האדמה, או האחווה של פלורוס (Florus). אך עוד בשלהי ימי-הביניים ניתן היה למצוא שם נחלות איכרים אלודיאליות, ומקרה זה מצוטט באקראי מתוך המוני אחרים.

כדי להבין את מהלך ההתפתחות המשוער במקרים כאלה, אין דרך טובה יותר מאשר לבחון אחת מאותן ארצות מועטות באירופה, שבה אנו יכולים לצפות בהתהוותה של רשות כפרית מרכזית בתאריך מאוחר מאוד, כך שהתהליך עצמו נחשף לעינינו. כידוע לנו, היתה פריזלנד זמן רב ללא אדונים. אך החל במאה הארבע-עשרה אנו יכולים לראות כיצד מתחיל להתבסס שלטונם של צ'יפים (Häuptlinge) על הקהילות החופשיות. הם היו חזקים מספיק, במיוחד במזרח פריזלנד, כדי לכפות על איכרים, שנקראו נתיניהם ושעליהם התחייבו בתמורה להגן, לעבוד עבורם, ללחום עבורם, ולציית לפסיקת בתי-הדין שלהם. אך ככלל, שושלות חדשות אלה לא הצליחו ליצור סניוריות אמיתיות; כפי שההיסטוריון המעודכן ביותר של פריזיה מנסח זאת, נוצרו שם סניוריות "אמורפיות". הן התנאים הכלכליים והן התנאים הפוליטיים ששררו החל באותה תקופה ואילך לא היו נוחים להתחזקות סמכויות מקומיות כאלה. עם זאת, מדובר ללא ספק במוסד במצבו העוברי, אשר בתנאים נוחים יותר יכול היה לצמוח מ-*chiefdom* לסניוריה כהלכתה. דומה שרוב הסניורים-בכוח הללו היו פשוט איכרים עשירים יותר מן האחרים, וחשוב עוד יותר – אנשים שהצליחו להקיף עצמם בבני-לוויה חמושים, שחיו עמם בבתי-אחווה מבוצרים. שנית, שמם ההולם ביותר – וכך אכן קראו להם בני התקופה – לא היה צ'יף של כפר אלא צ'יפים בתוך כפר. שכן במקומות רבים צצו בו זמנית כמה משפחות מסוג זה, ורק במהלך הזמן הצליחה לעתים, אך לא תמיד, השושלת החזקה ביותר לדחוק את מקומן של יריבותיה. אנו יכולים להניח בוודאות יחסית, שמקורן הקדום של סניוריות אמיתיות רבות היה בפערים של עושר וכוה, בקצרה – שלטון *de facto* שהפך תוך מוטציה הדרגתית לשלטון *de jure*. כיוון שכרגיל היה זה חבר אחד בקבוצה, אשר הצליח להתעצם יותר מן האחרים, ושלו השתעבד בתחילה אדם אחד ולאחר מכן אחרים, ניתן היה למצוא בקהילה אחת כמה 'צ'יפים' כאלה, שבצידם שרדו משפחות בלתי-תלויות. אין ספק שלא כך היה הדבר בכל הכפרים הסניוריאליים; היו ודאי גם אקטים של השתעבדות מצידן של קבוצות שלמות; אך לא היה זה טיפוס ההתפתחות היחיד. כאשר אנו קוראים ב-Fors של ביגור (Bigorre) בסביבות 1110, שהסמכות לשלוט בשימוש בחזיר-ההרבעה של הכפר שייכת בהכרח ל'אביר הטוב ביותר' –

כלומר לזה שמשפחתו היתה החזקה, העשירה והמכובדת ביותר – קשה לנו שלא להיזכר בפריזלנד על קהילותיה הקטנות, המחולקות באופן מסורתי בין ה'אנשים החזקים' (*potentates*) של הכפר. היא מקורם אשר יהא – וככל שמתרבות ידיעותינו, כן אנו מוצאים שהם מגוונים יותר – *chiefdoms* כפריות אלה של ימי קדם היו עדיין רחוקות מן הסניוריה האמיתית. בארצות הרומאניות אנו יכולים להבחין היטב, כיצד הן לובשות בהדרגה אופי סניוריאלי אמיתי.

בשנותיו המוקדמות תרם השלטון הרומי בשני אופנים להתהוותן. השפעה של עבודת עבדים שסיפקו הכיבושים והפקעת האדמות הקלו על אנשים עשירים לכונן לעצמם דומנות מעובדות במישרין בסדרי גודל עצומים יותר מאשר לפני כן. העבדים היוו חלק גדול הרבה יותר של האוכלוסייה כפרית, והלטיפונדיות הגדולות היו פזורות פה ושם בין חלקות האיכרים. אשר לקבוצות התלויות בצ'יף כפרי – נראה שעלינו להבחין בקפידה בין מצבן באיטליה לבין מצבן בשאר חלקי העולם הרומי. למרות שאזורים נרחבים עובדו באיטליה בידי חבורות עבדים, לא חסרו על אדמתה חוואים או אריסים. עם זאת, הכל מעיד על כך, שהם היו נפוצים פחות מאשר במקומות אחרים. הכיבושים האיטיים והקשים, המאבקים החברתיים, הקולוניזציה והסדרי חלוקת הרכוש המשתנים ודאי מוטטו את כוחן של שושלות איטלקיות מקומיות קטנות רבות. בכל מקרה, אין ספק שהאיכרים הבלתי-תלויים הרבים, שאת קיומם באיטליה מוכיחים מקורות מזמן הקיסרות הרומית, עדיין מופיעים בבירור במקורות של ימי-הביניים הקדומים – בתעודות העוסקות באותו מנהג כללי של החכרת הקרקע לזמן קצוב, ה-*livello*, אשר, כפי שראינו, היה שונה במהותו מן הטנורה העובדת בירושה שהיתה נפוצה מצפון לאלפים.

ברובינציות, לעומת זאת, כינונה של מערכת מיסוי מדעית – דבר שאיטליה, כידוע, היתה חסרה זמן רב – סייע להקשיח יחסים חברתיים, שעד אז היו עוד נזילים למדי. אריסים כפופים לא נכללו בספרי המס ברשומות מיוחדות; הם נכללו כולם תחת כותרת *fundus* אחד, תחת האחוזה של המגנאט מקומי. בתקופה זו קיבלו כנראה כפרים גאליים רבים, שנרשמו תחת שמו של מגנאט רומי (או שקיבל את התרבות הרומית) את שמם החדש, בו עתידים היו להחזיק מאז ועד היום. כל מערכת מיסוי קרקע שואפת לפשטות מרבית, וכמעט בכל ציויליזציה, כאשר הנהיג שלטון חדש שיטה כזו, גרם הדבר להקשחת יחסי הכפיפות של איכרים, שהיו עד אז מפותחים למחצה: בתחילת המאה התשע-עשרה בהודו תחת השלטון הבריטי ובעיראק בימינו.

מאוחר יותר, הידק מוסד הקולונט עוד יותר את זיקתם של האיכרים לאדוניהם: על נקלה אפשר היה לבלבל את האיכר הכפוף לאדון, שידוע היה כי נחלתו אינה קטע שהופרד מאחוזה גדולה יותר, אלא השתייכה ככל שזיכרונם של אנשים מגיע לנחלת אבותיו האיכרים עם מעבד-האדמה, שהחזיק בקרקע שהוענקה לו זה מקרוב. המגנאטים, המוצגים על התבליטים של איגלו (Igelou) או נוימאגן (Neumagen) כשהם מקבלים מנחות ותשלומים מאריסיהם, עוטים כבר ארשת של סניורים.

אך העובדה החשובה, אשר, החל בערך מן המאה השנייה תעניק לסניוריה את צורתה הסופית כמעט, היא שקיעת העבדות. השפעתה תהיה מורגשת מעבר לעידן הרומי, והיא תטביע את חותמה גם מחוץ לתחומי האזור שעבר רומניזציה. שקיעת העבדות לא היתה חשובה כל כך, לולי התהוו כבר קודם-לכן הדומנות הגדולות, שעובדו במישרין על-ידי אדוניהן. ראינו לעיל, כיצד הלטיפונדיות הללו פוצלו בחלקן לחלקות, שעליהן יושבו עבדים; אך רק בחלקן. גם אילו שאפו האדונים לחלק את האחוזה כולה באופן זה, לא היו בנמצא די עבדים כדי ליישב אזורים נרחבים אלה. אם ביקשו למנוע מן האדמה לחזור ולהפוך שממה, חייבים היו למצוא מקורות חדשים של כוח עבודה. אלה אכן נמצאו להם בצורת שירותי-העבודה של איכרים תלויים. שירותי עבודה לא היו תופעה בלתי מוכרת בקולונט העתיק. אך הם היוו עול רציני הרבה פחות מאשר התשלומים במזומן או בטובין שהיה האריס חייב לאדון. כפי שמראות הכתובות של ה-*saltus* האפריקני, לא נעשה כמעט שימוש בשירותי עבודה, פרט לרגעי העומס של השנה החקלאית – חריש, עישוב, קציר; ומכיוון שאלה מנו אך כמה ימים במשך השנה, עיקר התועלת שבהם היתה בכך שאיפשר להגביל את השימוש בעבודה שכירה באותם רגעים קריטיים, אף שעדיין היה בה צורך מעת לעת. עובדה רבת משמעות היא, שבשעה שהן דנים בהחכרת אדמה, המשפטנים הרומיים הקלאסיים לעולם אינם מזכירים שירותי עבודה.

סביר להניח, שבזמן האימפריה המאוחרת החלו אדונים לדרוש שירותי עבודה רבים יותר, לעתים באופן בלתי-חוקי. באחת מדרשותיו, מתייחס יוחנן כריזוסטומוס הקדוש כנראה לתביעות כאלה.⁴⁶ אפשר רק להעלות את החשד – המקורות אינם מאפשרים לומר זאת בוודאות – שלתביעות אלה היה חלק בגרימת מרידות האיכרים הנוראות של תקופה זו.

תביעותיו של האדון המשיכו והפכו תקיפות יותר לאחר הפלישות. חוקי האלמאנים והבווארים שימרו עבורנו את עיקרו של חוק מן המחצית הראשונה של המאה השביעית, אשר ויסת את חובות ה-*coloni* הכנסתיים. אם נשווה מידע זה עם זה המתקבל מתוך סקרי האחווה הקרולינגיים של שתי המאות הבאות, נבחין בבירור בגידול ניכר בשירותי העבודה שנדרשו ממאנזות חופשיות. סקר-האחווה של סן מור-דה-פוסה שליך פאריס, שחובר במאה התשיעית, כולל ככל הנראה איזכור של הנהגת שירותי עבודה באחד הכפרים, שלא היו מוכרים קודם לכן.⁴⁷ אין ספק, שגידול כזה בעול המוטל על האיכרים לא עלה בקנה אחד עם המנהג, אשר מאז התקופה הרומית ויסת בקפדנות – כפי שמוכיחים הן קבצי-החוקים והן הכתובות – את יחסי האדון והאריסים בתוך כל *praedium fundus* או *ktema* [אחווה]. מנהגים אלה ודאי נשמרו וכובדו על-ידי בתי-המשפט של המלכים הברבריים, אך היו דרכים רבות לעקוף אותם. לעתים פירשו אותם הרשויות הציבוריות פירוש רחב מאוד: למרות מחאות ה-*coloni* המלכותיים והכנסתיים, לא היסס קרל הקרח⁴⁸ למנות בקפיטולר בין ההתחייבויות הלגיטימיות של האיכרים כמה משימות-עבודה חדשות לחלוטין: אחת מהן לפחות, דישון האדמה ברקבובית, היוותה בבירור חידוש טכני, שזה מקרוב הונהג.

שימוש פשוט לרעה בשלטון היה ודאי חשוב עוד יותר, ולחצו של החזק על החלש הוסווה כתמיד בניסוחים חסודים, שהציגו את תביעת האדון מן האיכרים כ'בקשה'. בארצות הרומאניות קיבלה חובת-העבודה (*corvée*) את שמה הרווח ממסווה כזה: *corrogata* הוא השירות שאותו 'מבקשים'. השימוש בכינויים כאלה לא עשה את שירותי העבודה מעיקים פחות; וכאשר הוקיעו מלכים את דיכוי העניים, כפי שאכן עשו לעתים קרובות, התכוונו ודאי בין היתר לחובות אלה, שנכפו על האיכרים בלי שתהיה להן כל הצדקה במנהג הקדום.

אך מתקופה זו ואילך נוספו גורמים חדשים, שהקלו על כפיית עול נוסף. אפשר להבחין, כיצד כתוצאה טבעית של חוסר הביטחון, שתפס את מקומו של ה'שלום הרומי' (*Pax Romana*), מתרכזים באתרים רבים בתי-המגורים סביב גרעין יישובי מצומצם במהלך המאות הראשונות של ימי-הביניים. דבר זה הקל ודאי על השתלטות הסניוריה ועל השימוש בשירותי עבודה. ומעל לכל: התפשטות מנהג ההתמסרות האישית לאדון והשתלטותם של אדונים על סמכויות ציבוריות – בעיקר אלה של השיפוט ושל ה-*ban* – העמיקו את אחיזתו של האדון ואיפשרו לו להרחיב אותה על חלקות, שעד אז הצליחו לחמוק ממנה.

וכך נחשפות בחקירתנו מאחורי הסניוריה הקלאסית ראשיות עתיקות, השרויות בערפל. מבנה עתיק מאוד של *chiefdoms* כפריות היה הגרעין החיוני, ועליו ערמו מאות השנים רובד אחר רובד. התנאים הכלכליים של העידן הרומי יצרו את הדומנה הגדולה, העומדת מול נחלותיהם המשפחתיות של איכרים תלויים. התנאים ששררו בעידן הרומי המאוחר ובימי-הביניים המוקדמים הובילו לדו-קיום, ולאחר-מכן למיזוג המאנזות המעובדות על-ידי אריסים 'חופשיים' עם המשקים שהוקצו לעבדים-לשעבר, ומעל לכל – קשרו את הדומנה עם חלקות האיכרים השונות בעבותות כבדים של שירותי עבודה. לבסוף נתנו מוסדות העידן הפיאודלי לסניוריה, תוקפנית כתמיד, אך משיחות-המכחול האחרונות, והפכו אותה לקבוצה ממושמת, אשר חברה נוצלו ניצול כבד; אך הקהילה הכפרית עדיין החזיקה ביכולת ניכרת לפעולה קולקטיבית תחת שלטון מנהיגיה.

⁴⁶ *Hom. in Math.*, 61, 3 (in: Migne, PG, vol. Iviii, col. 5911). יוחנן כריזוסטומוס (סביבות 347–407 לספירה). מאבות הכנסייה, ארכיהגמון קונסטנטינופול, הידוע במיוחד בשל הביקורת החברתית שהביע בדרשותיו.

⁴⁷ Guerard, *Polyptyque*, II, 287, c. 16.

⁴⁸ שליט קרולינגי, מלך צרפת (844–870) וקיסר (875–877). לאחר חלוקת הקיסרות הקרולינגית בהסכם ורדן, מלך על הפרנקים המערביים.

למערכת זו, שנבנתה באיטיות, רובד אחד רובד, חבו אירופה המערבית והמרכזית כמה מן המאפיינים המשמעותיים ביותר של הציויליזציה שלהן, במיוחד בימי-הביניים. בארצות שבהן לא היו כמעט עבדים, ושבהן הרכוש הקרקעי שהיה חשוב באמת היה רכוש קרקעי, יכולה היתה רק מערכת חקלאית זו המבוססת על עבודת איכרים הכפופים לאדונים לספק את צורכי מחייתן של האריסטוקרטיות הצבאית והכנסייתית, ואפילו של הנזירות עצמה. בחיבורו ספר מסדר האבירות ניסח ראמון לול (Ramon Lull) בכנות ברוטאלית, את מה שנראה היה בזמנו כחלק הכרחי מן התוכנית האלוהית: "ראוי הדבר, שאנשים יחרשו ויחפרו ויעמלו קשה כדי שהאדמה תיתן את פירותיה, עליהם יתקיימו האביר וסוסו, ושהאביר, אשר רוכב על סוסו ועושה עבודה הראויה לאדון, יקבל את עושרו מן הדברים שעליהם שוקדים אנשיו בעמל וייגע."⁴⁹

נוסח גרסה זו של התרגום: נובמבר 2004.

⁴⁹ Ramon Lull, *Libro de la orden de Caballeria*, ed. J. R. Luanco. I, 9 לול (1316–1235) היה מלומד, פילוסוף, משורר ומיסטיקן איש מאיורקה. הספר נכתב בסביבות שנת 1276.